

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Відділ гуманітарної політики

УКРАЇНА ТА ПРОЕКТ «РУССКОГО МИРА»

АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

Яблонський В. М. – заступник директора Національного Інституту стратегічних досліджень;

Здіорук С. І. – завідувач відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень;

Токман В. В. – заступник завідувача відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень;

Астаф'єв А. О. – завідувач сектору відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень;

Валевський О. Л. – провідний науковий співробітник відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень;

Зубченко С. О. – старший консультант відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень;

Іщенко А. Ю. – старший науковий співробітник відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень;

Литвиненко О. М. – головний консультант відділу гуманітарної політики Національного Інституту стратегічних досліджень;

Київ 2014

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ПРОЕКТ «РУССКОГО МИРА»: ЙОГО СУТНІСТЬ ТА ГЕНЕЗА.....	8
1.1. Ідея «русского мира» в російському суспільному дискурсі...	8
1.2. Концепт «русского мира» в офіційній риторичі російської влади.....	15
1.3. Проект «русский мир» – сучасний різновид імперської ідеологічної традиції Росії	20
РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИКО- ІДЕОЛОГІЧНОГО ПРОЕКТУ «РУССКИЙ МИР».....	25
2.1. Криза ідентичності	25
2.2. Привабливість для цільової аудиторії.....	27
2.3. Загроза делегітимізації влади.....	30
РОЗДІЛ 3. ГУМАНІТАРНА ЕКСПАНСІЯ РОСІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ.....	32
3.1. Московський патріархат – провідник ідеї «русского мира»...	32
3.2. Зміцнення позицій російської мови.....	41
3.3. Освіта як інструмент «м'якої сили» Російської Федерації.....	45
3.4. Посилення впливу Росії в культурній сфері України.....	49
РОЗДІЛ 4. «РУССКИЙ МИР» ТА ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ.....	61
4.1. Використання «русского мира» і механізмів «м'якої сили» в інтеграційних процесах на пострадянському просторі.....	61
4.2. Інтеграційні проекти Російської Федерації і стратегія	

розвитку «руського мира»	65
РОЗДІЛ 5. РЕАКЦІЯ НА ПРОЕКТ «РУССКОГО МИРА» В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	73
5.1. Критичні оцінки «руського мира».....	73
5.2. Підтримка ідей «руського мира».....	77
ВИСНОВКИ.....	85
ПРОПОЗИЦІЇ.....	88
ДОДАТОК.....	90

ВСТУП

Розпад Радянського Союзу ознаменував собою завершення епохи домінування біполярного світового порядку. Сучасний світ, починаючи з кінця ХХ століття, розвивається у форматі багатополюсності. У ньому існує декілька потужних силових центрів: США, Європейський Союз, Китай та ін. Росія також прагне закріпити за собою статус лідера на міжнародній арені та провідного гравця на пострадянському просторі.

Не випадково іміджевим питанням приділяється особлива увага в контексті визначення та реалізації зовнішньополітичних стратегем Російської Федерації.

Ідеї стосовно особливої цивілізаційної місії Росії є наріжними у публічних виступах перших осіб держави та низці офіційних документів стратегічного порядку. Зокрема, у посланні президента РФ до Федеральних Зборів РФ від 12 грудня 2012 року В. Путін зауважив: *«В мире XXI века на фоне новой расстановки экономических, цивилизационных, военных сил Россия должна быть суверенной и влиятельной страной. Мы должны не просто уверенно развиваться, но и сохранить свою национальную и духовную идентичность, не растерять себя как нация. Быть и оставаться Россией. <...> Россия должна не просто сохранить свою геополитическую востребованность – она должна её умножить, она должна быть востребована нашими соседями и партнёрами. Это важно для нас самих, хочу это подчеркнуть. Это касается нашей экономики, культуры, науки, образования. Это касается нашей дипломатии, особенно способности выстраивать коллективные действия на международной арене. И, конечно, не в последнюю очередь это касается нашей военной мощи, которая является гарантом безопасности и независимости России»*¹.

¹ Владимир Путин огласил ежегодное Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/news/17118>. – Назва з екрану.

За словами глави Російської держави, «*Россию воспринимают с уважением, считаются с ней только тогда, когда она сильна и твердо стоит на ногах. Россия практически всегда пользовалась привилегией проводить независимую внешнюю политику. Так будет и впредь. Более того, я убежден, что безопасность в мире можно обеспечить только вместе с Россией*»².

Ці меседжі В. Путіна красномовно засвідчують про амбітні плани РФ, її самопозиціонування виключно у ролі фаворита міжнародних відносин, впливової у різних відношеннях країни, гаранта миру і стабільності у світі.

Як євроазійська держава, Росія прагне збалансувати свій західний і східний вектори зовнішньої політики. З одного боку, РФ зацікавлена в поглибленні зв'язків з Європою та не проти того, аби інтегруватися у спільний Європейський економічний простір³, а з іншого – виступає активним учасником інституціоналізованих інтеграційних структур Азійсько-Тихоокеанського регіону (АСЕАН, АТЕС, АРФ, АСЕМ, ШОС)⁴. Водночас необхідно розуміти, що ані європейський, ані азійський зовнішньополітичні напрями в осяжній перспективі не спроможні задовольнити претензії РФ на статус самостійного інтеграційного центру.

Тому Росія – активний прибічник не лише поглибленої інтеграції, а й реінтеграції на теренах колишнього СРСР, з окремими суб'єктами якого у неї ще не втрачені остаточно культурні, економічні, політичні, соціальні зв'язки, що, безумовно, вселяє надію на відродження лідерських позицій. Митний союз, Єдиний економічний простір Росії, Білорусі та Казахстану, робота в напрямку створення Євразійського економічного союзу – все це безпосередні ініціативи РФ. За відповідними політико-економічними проектами з очевидністю прослідковується бажання РФ поновити нову союзню державу.

² Путин В. Россия и меняющийся мир / В. Путин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2012/02/27/putin-politika.html>

³ Стратегія євроінтеграції та питання участі України у формуванні Єдиного економічного простору (аналітичні оцінки). – К.: НІСД, 2003. – С. 11.

⁴ Шергін Сергій. Росія в інтеграційних процесах в Азійсько-Тихоокеанському регіоні: погляд з Києва та можливі перспективи України / Сергій Шергін, Ігор Лоссовський // Україна дипломатична: науковий щорічник. – К., 2012. – Вип. 13. – С. 530.

Росія звикла існувати у форматі імперії. Відповідно експансіонізм, як органічний складник російської політики, випробуваний століттями, зберігається і нині. Змінилися дещо тільки інструменти його реалізації. На сьогодні, з огляду на магістральні тенденції щодо утвердження діалогу як визначального способу врегулювання будь-яких конфліктів, неприйняття та осуд різних виявів агресії і насильства, застосування прямої «грубої сили» є проблематичним, оскільки здатне негативно позначитися на міжнародному реноме країни–суб'єкта подібних ініціатив. Наприклад, імідж США суттєво втратив після кількох військових операцій на Близькому Сході та в Афганістані, а Росії – внаслідок бойових дій на Північному Кавказі.

Архітектоніка глобальної безпекової системи змушує навіть провідні держави сучасності запроваджувати нові механізми реалізації власних геополітичних інтересів. Як влучно висловився один із учасників «круглого столу» на тему «Український світ і Русский мир. Антропоаспект» Олександр Бланк: *«Сегодняшние империи создаются не оружием, а навязыванием смыслов»*⁵. Ідеться передусім про арсенал впливів т.зв. «м'якої сили». Росія досить активно працює в цьому напрямі, важливе місце відводячи культурній дипломатії. Її суть прописана в «Основних напрямках політики Російської Федерації у сфері міжнародного культурно-гуманітарного співробітництва»: *«Используя специфические формы и методы воздействия на общественное мнение, культурная дипломатия как никакой другой инструмент «мягкой силы» способна работать на укрепление международного авторитета страны...»*⁶. Тобто Росія готова максимально використати потенціал гуманітарної сфери задля не стільки об'єктивної, скільки вигідної презентації власного образу у світі.

Однією із варіацій російської культурної дипломатії є ідея *«русского мира»* (далі – *РМ*). Ця ідея за останні двадцять років еволюціонувала від

⁵ *Русские* – это искусственно сконструированная идентичность под сверхзадачу Госстроя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/new_idea/russkie/

⁶ *Основные направления политики Российской Федерации в сфере международного культурно-гуманитарного сотрудничества* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/fd3aa5ccb0c5f96b442579ec004ec849>

поетичної метафори до ідеологічного концепту та політтехнології. Оскільки важливе місце в ідеології РМ відводиться Україні, це додатково обумовлює необхідність уваги стосовно означеного політпроекту, можливих наслідків його реалізації та перспектив розвитку.

РОЗДІЛ І. ПРОЕКТ «РУССКОГО МИРА»: ЙОГО СУТНІСТЬ ТА ГЕНЕЗА

Концепт РМ разом із термінами «суверенна демократія», «модернізація» і «патріотизм» належить до розряду найбільш уживаних понять у російському суспільному дискурсі та політичній риторичі Кремля. Необхідністю збереження, зміцнення і подальшої розбудови РМ обґрунтовуються практичні кроки РФ, уявлення про даний феномен також відіграють істотну роль у внутрішньополітичному житті Російської держави, слугуючи інструментом забезпечення легітимності політики Москви та її підтримки з боку громадян РФ.

1.1. Ідея «русского мира» в російському суспільному дискурсі

Ідея РМ активно дебатовалася в російських інтелектуальних колах упродовж 90-х років як природна реакція на розпад СРСР і тимчасове домінування прозахідної інтелектуальної парадигми. Примітно, що велика збірка праць російських інтелектуалів «Иное. Хрестоматия нового российского самосознания»⁷, укладена Б. Чернишовим за участі Г. Павловського у 1992–1995 роках (до якої увійшли, зокрема, праці П. Щедровицького, М. Гефтера, В. Цимбурського, А. Кураєва, С. Кургіняна), мала безпосереднє полемічне спрямування проти іншої впливової збірки «Иного не дано»⁸ (вийшла друком у 1988 році). У ній відомі пізньорадянські інтелектуали та громадські діячі обстоювали необхідність зламу радянського ладу та відповідного способу мислення, виступаючи за зближення із Заходом та прийняття ліберальних і демократичних (загальнолюдських) цінностей. Руйнування СРСР також вивело на передній план питання самосвідомості

⁷ *Иное. Хрестоматия нового российского самосознания* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/antolog/inoe/>

⁸ *Иного не дано: Судьбы перестройки. Взглядываясь в прошлое. Возвращение к будущему: [Сб. ст.] / Под общ. ред. и вступ. ст. Ю. Н. Афанасьева. М.: Прогресс, 1988. – 675 с.*

росіян як нації, якій у нових історичних умовах потрібні були нові цілі й орієнтири, та проблеми розвитку держави і державної влади.

Михайло Гефтер

За словами одного з найактивніших учасників полеміки 90-х – початку 2000-х років навколо ідеї РМ С. Градиrowsького, початок цій інтелектуальній дискусії було покладено 1995 року публікацією тексту історика і соціолога М. Гефтера «Мир миров: российский зачин»⁹, укладений з фрагментів, написаних у різні роки. В «Мире миров» автор подає метафоричний опис великих «культурних світів» (англійського, арабського, французького, іспанського, російського), доводячи, що всі вони співіснують у певному більшому «світі світів». Завданням національного чи цивілізаційного «світу», що твориться на основі відповідних спільнот людей і культур, є знаходження власного унікального місця у великому «світі світів», кожен з яких в умовах сучасності, на думку М. Гефтера, *«и сам по себе, и проекция искомого мирового сообщества; каждый из которых заинтересован в том, чтобы другие не были похожи на него, сохранили и обогатили свою непохожесть. Выжить ли людям без такой заинтересованности, переведенной в культуру и в политику, в Слово и в технологию, в мировое разделение и мировую кооперацию труда, во всечеловеческую информатику и во всечеловеческую занятость»*¹⁰? Разом зі ствердженням життєвої необхідності підтримання багатоманітності М. Гефтер вважає, що можливість існування гармонійного «світу світів» визначатиметься також заборонами на певні руйнівні дії («чего не делать»). Очевидно, що в царині великих людських спільнот (держави, народи, цивілізації) місія визначення правил і відповідальність за їх дотримання має належати певним лідерам, до яких, поза сумнівом і для самого М. Гефтера, і російських продовжувачів дискусії щодо РМ, має належати Росія та її «цивілізація».

⁹ *Гефтер М.* Мир миров: российский зачин / *М. Гефтер* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/antolog/inoc/geft.htm>

¹⁰ Там само.

Вадим Цимбурський

Одна з найбільш оригінальних ранніх концепцій, дотичних до РМ, належить В. Цимбурському, який у своїй праці 1993 року «Остров Россия»¹¹ та подальших геополітичних роздумах висунув ідею неізоляціоністської Росії як своєрідного континентального острова. За В. Цимбурським, Росія – це окремо розташована частина суші серед сухопутного «океану», що відділяється від Європи широкими «протоками» країн Балтії та Східної Європи. Головними постійними геополітичними ознаками Росії-острова є територіальна цілісність геополітичної ніші російського етносу, наявність величезних територій Сибіру і Далекого Сходу, що служать природним захистом, та відмежованість від Європи на Заході поясом країн і народів («лімітрофів»), що примикають до Європи, водночас до неї не належачи. До таких країн-«проток» В. Цимбурський відносить, зокрема, Чехію, Угорщину та Польщу. Для подальшого розвитку ідей РМ ідеї В. Цимбурського виявилися плідними передусім через те, що в основі його геополітичних побудов лежить ідея Росії як окремої унікальної цивілізації, що розвивається за власними історичними законами, які не збігаються із законами розвитку інших цивілізацій, часто призводячи до конфліктів з ними. Також значний вплив В. Цимбурського на російські інтелектуальні кола справляє його безкомпромісна позиція щодо російських пострадянських владних і бізнесових еліт, котрі він характеризував як «корпорацію з утилізації Великої Росії»¹².

Глеб Павловський та Сергій Чернишов

Значну роль в інтелектуальній дискусії щодо РМ у 1990-х роках відіграли Г. Павловський та С. Чернишов. Значною мірою завдяки їхнім зусиллям було створено потужні дискусійні майданчики, на яких велося активне і плідне розроблення ідей РМ в контексті пострадянської дійсності та

¹¹ *Цымбурский Вадим*. Остров Россия / Вадим Цымбурский // Русский архипелаг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/ru_mir/ostrov-rus/cymbur/island_russia/

¹² *Откуда подует ветер?* // Русский журнал. – 2003. – 10 апреля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/politics/20030410-tz.html>

глобалізаційних процесів у світі. Г. Павловський та С. Чернишов виступили ініціаторами створення 1996 року «автономної некомерційної організації» «Русский институт», метою діяльності якого було проголошено «сприяння становленню російської культурної самосвідомості та інститутів нової суспільної ідентичності»¹³. Одним з найпомітніших та найуспішніших проектів «Русского института» став заснований 1997 року провідний російський інтернет-ресурс «Русский журнал»¹⁴, на веб-сторінках якого розгорталася, зокрема, дискусія щодо РМ та пошуків місця Росії у світі. У змістовному плані внесок Г. Павловського та С. Чернишова до розроблення тем, пов'язаних з РМ, визначається передусім їхньою першістю в чіткій постановці питань щодо необхідності переосмислення у пострадянській період російської національної ідентичності.

Так, у програмному тексті 1996 року «К возобновлению русского» Г. Павловський пише: *«Есть трудность быть русским. Говорит по-русски, даже зватья русским – трудно, и эта трудность все нарастает, громоздится на повседневные, и невозможно жить, не именуя и самому при этом не именуясь. Крушение СССР, утянув в Лету «советское», не вернуло русскому его прежних прав. В этом имени сегодня звучит не столько идентичность, сколько забота об идентичности... Мы не столько русский народ, сколько вид потерявший имя, – даже этим не объединенный в сообщество»*¹⁵.

У 2000-х роках Г. Павловський став відомим як політолог-практик і політичний технолог, близький до Кремля. Звернення керівництва Росії 2000-х років у своїй публічній риториці до тем національної самосвідомості, ідентичності та патріотизму, поза сумнівом, зазнали певного впливу Г. Павловського та інтелектуальних кіл, пов'язаних з «Русским институтом»,

¹³ Павловский Глеб. К возобновлению русского / Глеб Павловский, Сергей Чернышев // Русский журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.russ.ru/ri/index.htm>

¹⁴ Русский журнал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russ.ru/>

¹⁵ К возобновлению русского // Русский архипелаг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history95-97/chernishov-perepiska/

«Русским журналом» та його іншими медійними і політтехнологічними проектами.

Сергій Градиловський та Борис Межуєв

Геокультурний варіант РМ у спектрі різних трактувань цієї ідеї представлений розробками С. Градиловського та Б. Межуєва¹⁶. На думку зазначених авторів, РМ не є геополітичною чи геоеконімічною сутністю, не збігаючись, таким чином, ані з СНД чи проєктованими неосвразійцями варіантами Євразійського Союзу, ані з мережею російськомовних «діаспор». РМ у його геокультурному варіанті не передбачає входження до глобалізованої західної цивілізації у політичному й економічному плані. С. Градиловський та Б. Межуєв, спираючись на аналіз антропотоків («людських течій» до країни та від неї), обстоюють думку щодо необхідності першочергової інтеграції з країнами-джерелами такого антропотоків, тобто країнами виходу трудової міграції до Росії. Оскільки життя у деяких центральноазійських республіках колишнього СРСР сьогодні значною мірою залежить від трудових мігрантів, ці люди, незважаючи на суперечливе ставлення з боку російського суспільства, загалом позитивно налаштовані до Росії і готові активно вивчати російську мову і засвоювати російську культуру. Необхідно зазначити, що геокультурний варіант РМ С. Градиловського та Б. Межуєва відзначається реалістичним трактуванням сьогодишньої складної демографічної ситуації в Росії та наявністю позитивного потенціалу для використання трудових мігрантів з Центральної Азії для зміцнення позицій Росії в Азії і світі. Кроки, спрямовані на реалізацію геокультурної версії проєкту РМ справді можуть пом'якшити гостроту проблеми трудової міграції в Росії, а в перспективі навіть перетворити цей антропотік на важливий ресурс посилення Російської держави.

¹⁶ Див., наприклад, *Градиловский Сергей*. Русский Мир как объект геокультурного проектирования / Сергей Градиловский, Борис Межуев // Русский архипелаг [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/tu_mir/history/histori2003/gradirovsky-russmir/

Петро Щедровицький

Особливе місце серед інтелектуальних розробок ідей РМ належить П. Щедровицькому та, зокрема, його статті 2000 року «Русский мир и Транснациональное русское»¹⁷, яка викликала жваву суспільну дискусію.

Деякі засадничі моменти названої праці П. Щедровицького у значно спрощеній, модифікованій відповідно до потреб публічного ідеологічного дискурсу, формі містяться в основі концепції та ідеології РМ світської і церковної влади нинішньої Росії. За П. Щедровицьким, РМ є «мережною структурою великих і малих спільнот (*сообществ*), які думають і говорять російською мовою». Ідея щодо головної ролі російської мови в конструюванні РМ розроблялася П. Щедровицьким спільно з іншим активним учасником дискусій 1990-х – початку 2000-х років Ю. Островським. Визначальною рисою ідеології РМ у варіанті П. Щедровицького є її спрямованість назовні, прагнення до розширення сфер впливу, в жодному разі – не обмеження територією сучасної Росії і російським етносом: *«Чем большему числу отдельных граждан других государств нужна Россия, тем устойчивее позиции России в мире. Основы устойчивости и нужности формирующаяся русская государственность может и должна искать в пределах русского мира, в политике конструктивного развития его мировых сетей»*¹⁸. Для П. Щедровицького РМ – це гіпотетичний інструмент отримання доступу до глобальних економічних та фінансових ресурсів за допомогою російськомовних діаспорних спільнот. Крім економічного, трактування П. Щедровицького мало також і футуристичний характер, спираючись на уявлення про радикальні зміни у світовій економіці та політиці, швидку зміну головних суб'єктів соціальних та економічних процесів, ослаблення ролі держав і

¹⁷ *Щедровицький Петр*. Русский мир и Транснациональное русское / Петр Щедровицкий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.russ.ru/politics/meta/20000302_schedr.html

¹⁸ *Щедровицький Петр*. Русский мир / Петр Щедровицкий // Независимая газета. – 2000. – 11 февраля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/ideas/2000-02-11/8_russian_world.html

транснаціональних корпорацій у світовій економіці, їх заміну містами та світовими діаспорними мережами тощо.

Також у російському інтелектуальному дискурсі присутні і більш агресивні щодо інших країн і народів розуміння РМ. За словами російського політолога А. Окари, *«некоторые «православные» «политологи» откровенно называют концепт РМ инструментом борьбы с «воинствующим украинством» и «безбожным белорусизмом». Такие, как правило, выступают за иерархичное, московцентричное устройство РМ, а государства Украину и Беларусь рассматривают как ошибки истории, которые необходимо поскорее исправить...»*¹⁹.

У зв'язку з проектом створення Євразійського Союзу, запропонованого 2011 року тодішнім прем'єр-міністром РФ В. Путіним²⁰, зросла увага до ідей російського публіциста-геополітика О. Дугіна, який нині позиціонує себе як неоевразієць і консерватор. О. Дугін критикував російську владу за відсутність ідеології і непослідовність, закликаючи до створення нової євразійської держави і нової цивілізації, авангардом формування якої має виступати Росія і російський народ. На думку німецького політолога А. Умланда, піднесення позицій О. Дугіна в російському істеблішменті зумовлене передусім прагненням представити офіційні наміри щодо створення Євразійського союзу більш реалістичними порівняно з радикально-утопічними проектами, які водночас знаходяться у тому самому ідеологічному напрямі, популярному більшості сьогоденного російського суспільства: *«На фоне особой риторической агрессии и экстравагантных идей Дугина и ему подобных публицистов, несоветские фантазии Путина выглядят относительно умеренными предложениями. Несмотря на то, что идея Евразийского Союза далеко выходит за рамки реалистической оценки*

¹⁹ Окара Андрій. Русскій Міръ (3). С. Градировский о РусМире – на берегу Руського (т.е. Чорного) моря: Русские – это искусственно сконструированная идентичность под сверхзадачу Госстроя / Андрій Окара // Українська правда. – 2010. – 22 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/4c48444962e33/page_3/

²⁰ Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня // Известия. – 2011. – 3 октября [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://izvestia.ru/news/502761>

как возможностей России, так и желаний других постсоветских государств, Путин в сравнении с Дугиным кажется центристом, а не радикалом»²¹.

Необхідно зазначити, що розроблення концепції РМ 1990-х – початку 2000-х років в усіх її варіантах значною мірою мали суто теоретичний, а часом і утопічний характер. У середині 2000-х років, після того, як ідеї РМ та зміцнення держави і державництва стали складниками офіційної ідеології і риторики, дискусія в інтелектуальних колах майже припинилася. За словами С. Градировського, дискусія навколо РМ *«стихла, потому что в России стала доминировать грубая сила. А еще позже словосочетание «русский мир» подхватил Никонов, создал фонд, начал делать проекты, все это с другими деньгами и другим политическим весом. За тему взялся и новый патриарх. Но, надо признать, РМ отныне выглядит как геополитический, и еще больше как бизнесово-диаспоральный проект»²².*

1.2. Концепт «русского мира» в офіційній риториці російської влади

До широкого громадсько-політичного дискурсу РФ термін «русский мир» ввів президент РФ Володимир Путін, який, зокрема, наприкінці 2006 та на початку 2007 років у своїх публічних виступах докладно звернувся до питань «співвітчизників, що проживають за кордоном» в аспекті їхньої мовної, культурної та цивілізаційної єдності. У жовтні 2006 року у своєму вітальному слові до учасників Всесвітнього конгресу співвітчизників В. Путін заявив: *«Этот день (День народної єдності, державне свято РФ,*

²¹ Умланд Андреас. «Евразийские» проекты Путина и Дугина – сходства и различия / Андреас Умланд // «Geopolitika» (Литва), 2012. – 22 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/politic/20120622/193954633.html>

²² Окара Андрій. Русскій Міръ (3). С. Градировский о РусМире – на берегу Руського (т.е. Черного) моря: Русские – это искусственно сконструированная идентичность под сверхзадачу Госстроя / Андрій Окара // Українська правда. – 2010. – 22 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua/authors/okara/4c48444962e33/page_3/

відзначається 4 листопада), безусловно, об'єднює не тільки многонаціональний народ Росії, но і мільйони наших соотечественників за рубіжком, об'єднює весь так називаний [так у тексті] російський мир. Ми дійсно єдині, і ніякі межі і перешкоди не перешкоджають цьому єдності. У нас є тільки одна загальна мета – зробити це єдність ще більш міцним»²³. Згодом на зустрічі з представниками творчої інтелігенції В. Путін, розповідаючи про проголошення Року російської мови, уточнив зміст поняття: «Російський мир може і повинен об'єднати всіх, кому дорого російське слово і російська культура, де б вони ні жили, в Росії или за її межами. Почаще використовуйте це словосполучення – «російський мир»²⁴. Ще одне важливе уточнення, що переводить РМ з суто діаспорної площини у площину «історичного братерства народів», яке географічно збігається з кордонами колишнього СРСР, було зроблено у посланні президента В. Путіна до Федеральних Зборів 2007 року: «Наша країна історично формувалась як союз багатьох народів і культур. Її основу духовності самого російського народу іспокон віків становила ідея загального світу – загального для людей різних національностей і конфесій. В цьому році, об'явленому Годом російської мови, є поштових ще раз згадати, що російський – це мова історичного братерства народів, мова дійсно міжнародного спілкування. Він є не тільки зберігачем цілого пласта поштових світових досягнень, но і живою простором багаторічного «російського світу», який, звичайно, значно ширше, ніж сама Росія»²⁵.

Протягом останніх п'яти років у вживанні терміна РМ першими особами РФ відбулися певні зміни: сам термін почав звучати значно рідше,

²³ *Всемирный конгресс соотечественников, проживающих за рубежом* : вступительное слово президента Российской Федерации Владимира Путина на Всемирном конгрессе соотечественников, проживающих за рубежом. – 2006. – 24 октября [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dxb.ru/project/re/detail.php?ID=283>

²⁴ *Сычёва Лидия*. Русский язык, русская культура, русский мир / Лидия Сычёва // РФ сегодня. – 2007. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://archive.russia-today.ru/2007/no_14/14_look.htm

²⁵ *Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента России Владимира Путина*. – 2007. – 27 апреля [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rg.ru/2007/04/27_poslanie.html

де-факто ставши прерогативою РПЦ та значною мірою поступившись місцем терміну «патріотизм». Водночас смислове наповнення по суті не змінилося, а в деяких значущих аспектах навіть посилювалося. Свідченням цьому, зокрема, є послання президента РФ Федеральним Зборам 2012 року, у якому, серед інших, містяться і такі заяви: *«Для возрождения национального сознания нам нужно связать воедино исторические эпохи и вернуться к пониманию той простой истины, что Россия началась не с 1917 и даже не с 1991 года, что у нас единая, неразрывная, тысячелетняя история, опираясь на которую мы обретаем внутреннюю силу и смысл национального развития... Мы должны беречь уникальный опыт, который передали нам наши предки. Россия веками развивалась как многонациональное государство (изначально так было), государство–цивилизация, скрепленное русским народом, русским языком и русской культурой, которые для всех нас родные, которые нас объединяют и не дают раствориться в этом многообразном мире. Для планеты мы, независимо от нашей этнической принадлежности, были и остаемся единым народом»*²⁶.

Після програмного виступу очільника РПЦ патріарха Кирила на III Асамблеї «Русского мира» (регулярний захід, організований фондом «Русский мир») 3 листопада 2009 року сам термін РМ почав більше асоціюватися з позицією і діяльністю Російської православної церкви, ніж з першими особами РФ. У своїй промові патріарх Кирило виклав власне бачення РМ, яке відрізняється від офіційного світського природним акцентом на православ'ї як на головній об'єднавчій основі та, крім того, чіткішими формулюваннями моментів, пов'язаних з народами колишніх слов'янських республік СРСР. Зокрема, патріарх Кирило зазначив: *«Ядром русского мира сегодня являются Россия, Украина, Белоруссия. И святой преподобный Лаврентий Черниговский выразил эту идею известной фразой: Россия, Украина, Беларусь – это и есть святая Русь. Именно это понимание*

²⁶ *Послание* Президента РФ Владимира Путина Федеральному Собранию. – 2012. – 12 декабря [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2012/12/12/stenogramma-poln.html>

Русского мира заложено в современном самоназвании нашей Церкви. Церковь называется Русской не по этническому признаку. Это наименование указывает на то, что Русская православная церковь исполняет пастырскую миссию среди народов, принимающих русскую духовную и культурную традицию как основу своей национальной идентичности, или, по крайней мере, как ее существенную часть. Вот почему в этом смысле мы и Молдову считаем частью этого Русского мира... В основе Русского мира лежит православная вера, которую мы обрели в общей Киевской купели крещения»²⁷. Двома іншими (крім православ'я) «опорами» РМ патріарх Кирило називає «російську культуру і мову» та «спільну історичну пам'ять і спільні погляди на суспільний розвиток»²⁸.

Таким чином, трактування РМ РПЦ відрізняється від риторики представників російської влади наголошуванням на засадничій ролі православ'я та дещо більшою радикальністю заяв. Виразніший радикалізм заяв представників РПЦ зумовлений також і тим, що вони розраховані на зміцнення безпосередньої підтримки з боку переважно людей старшого віку, які загалом негативно сприймають соціально-економічні та політичні перетворення останніх десятиліть і які водночас становлять соціальну базу РПЦ. Утім, повну солідарність з думкою керівників РПЦ щодо єдності російського та українського народів демонструють також і високопоставлені представники російської світської влади. Чи не найбільш резонансним прикладом є суголосні заяви патріарха Кирила та посла РФ в Україні М. Зурабова щодо єдності російського й українського народів. Улітку 2009 року Кирило заявив: *«Я понял, что с точки зрения базовых ценностей мы – один народ... любой вдумчивый политик и в России, и в Украине не может игнорировать этот факт»²⁹*. 2010 року посол М. Зурабов в інтерв'ю

²⁷ *Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира.* – 2009. – 3 ноября [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

²⁸ Там же.

²⁹ *Патриарх Кирилл назвал россиян и украинцев «одним целым» // Кореспондент.NET.* – 2009. – 23 августа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tsn.ua/nauka_it/patriarh-kirilo-nazvav-rosiyan-ta-ukrayintiv-odnim-tsilim.html – Назва з екрану.

зазначив: «Я убежден в том, что мы не просто братские народы – мы единый народ. Со своими нюансами, со своими особенностями, но единый народ»³⁰.

Наприкінці 2000-х – на початку 2010 років відбувається поступова прагматизація ідеології РМ та наближення концепції до потреб поточної політичної боротьби всередині РФ. При цьому спостерігається зміна основного ідеологічного опонента: якщо на початку 2000-х це були «ліберали» і «західники», які втратили масову підтримку і здебільшого маргіналізувалися, то зараз державницькій ідеології РМ всередині Росії значною мірою протистоїть інше явище, яке набрало сили у 2000-х – російський етнічний націоналізм, що виступає під загальним гаслом «Росія – для росіян!». Прихильники російського націоналізму успішно завойовують підтримку громадськості, наголошуючи на непослідовності міграційної політики російських властей та недостатньому захисті інтересів росіян у нинішній РФ. Несумісність етнічного націоналізму з ідеологією держави імперського типу, а отже, і з сьогодишнім РМ доводить низка провідних російських науковців, які знаходяться на державницьких позиціях, серед яких А. Мігранян, В. Тішков, Н. Нарочницька, О. Ципко. Одна з праць останнього, спрямована проти російського етнічного націоналізму, представленого, зокрема, С. Сергеевим та В. Солов'єм, має промовисту назву «Росія для росіян – гра зі смертю»³¹. У ній автор обстоює думку, що єдиною альтернативою багатонаціональній, спрямованій назовні Росії (РМ), є загибель Російської держави у нинішній її формі.

³⁰ Зурабов записал украинцев и русских в один народ. – 2010. – 15 июня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lenta.ru/news/2010/06/15/zurabov/> – Назва з екрану.

³¹ Ципко Александр. Россия для русских» – игра со смертью / Александр Ципко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rosnation.ru/?page_id=681

1.3. Проект «русский мир» – сучасний різновид імперської ідеологічної традиції Росії

Уявлення про особливу всесвітньо-історичну місію Російської держави та базована на них ідеологія своїми коренями сягають XV–XVI століть, коли їх актуальність визначалася гострою конкуренцією російського православ'я з католицизмом і процесом консолідації та експансії Великого князівства Московського (згодом Російського царства і Російської імперії). Російське православ'я і Російська держава, як його хранитель, проголошуються прямими наступниками Рима і Константинополя як центрів християнської віри і великих християнських держав у концепції старця Філофея «Москва – третій Рим», сформульованій у його посланнях 1523–1524 років. При цьому в початковій концепції Третього Риму важливе місце посідає яскравий есхатологічний мотив, відлуння якого виразно звучать досьогодні: Москва, за цією концепцією, – не просто Третій Рим, вона Рим останній (*«два убо Рима падоша, а третий стоить, а четвертому не быти»*³²). Тобто саме Московська держава (та її історичні наступники) проголошуються останньою твердинею християнської віри, від якої залежить доля цілого світу. Також від самого початку наголошується на пов'язаності духовної місії Москви і Росії з державною владою та на богообраності російської влади.

З утвердженням Росії як імперії і однієї з найпотужніших держав Європи викристалізовується офіційна державна ідеологія, новим елементом якої стає привнесення, разом з духовно-релігійною та державницькою, національно-культурної складової. Ця державна ідеологія, що сформувалася протягом XVIII – початку XIX століть, є безпосередньою основою ідей РМ у їх сучасному офіційному варіанті. Вони виявляють принципову єдність з імперською ідеологією Росії XIX століття, сформульованою 1833 року міністром народної освіти Росії графом С. Уваровим у його доповідній цареві

³² *Политическая* концепция Филофея «Москва – третий Рим» / под общ. ред. академика РАН, д. ю. н., проф. В.С. Нерсесянца // История политических и правовых учений [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://txtb.ru/32/index.html>

Миколі І: «...таковых начал, без коих Россия не может благоденствовать, усиливаться, жить – имеем мы три главных: 1) православная вера; 2) самодержавие; 3) народность»³³. Прикметно, що у листі цареві з того самого питання, датованому 1832 роком, православ'я назване С. Уваровим «національною релігією», що ще більше наголошує на нерозривності російської церкви та імперської влади³⁴.

Поряд з офіційною державною ідеологією у російській суспільно-політичній думці ХІХ століття наявні й інші російськоцентричні течії, найпотужнішою з-поміж яких є слов'янофільство, що мало на меті виявлення основ самобутності Росії, її відмінностей від західної цивілізації, обґрунтування особливого шляху розвитку, йдучи яким Росія доносить православну істину до європейських народів. Російське слов'янофільство ХІХ століття, прихильниками якого були, зокрема, Ф. Достоевський та Ф. Тютчев, донині справляє потужний вплив на розвиток російської літератури і культури загалом.

Як показує сама назва, слов'янофільство не обмежувалося Росією. На думку його представників, Росія є природним лідером усіх слов'янських народів, які, відповідно, поділяють з нею особливий історичний шлях та унікальну духовну місію у світі. На практиці ідеї російського слов'янофільства, пов'язані з іншими слов'янськими народами, близькі до ідей центральноєвропейського панславізму ХІХ століття, часто виконували функцію ідеологічного обґрунтування намагань Росії втягнути інші слов'янські народи і країни в орбіту свого впливу, тому панславістські інтелектуальні та політичні течії в інших слов'янських країнах значного успіху загалом не мали, за винятком початкового періоду свого розвитку в ХІХ столітті. У ближчій до нашого часу історії ідею слов'янської конфедерації, по суті звільнену від революційного пролетарського інтернаціоналізму, сповідував після Другої світової війни комуністичний

³³ Граф Сергей Семенович Уваров. Православие, Самодержавие, Народность // Самодержавная Русь [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://samoderzhavnaya.ru/pages/pravoslavie_samoderzhavie_narodnost

³⁴ Там же.

диктатор СРСР Й. Сталін, який, зокрема, у цей період називав себе «слов'янофілом-ленінцем»³⁵ та висловлювався на підтримку «нових слов'янофілів, що стоять за союз незалежних слов'янських держав»³⁶. Хвороба і смерть Й. Сталіна, початок «холодної війни» та запеклий опір південнослов'янського комуністичного диктатора Й. Броз Тіто завадили планам створення «слов'янського союзу» у 50-х роках ХХ століття. Проте Співдружність Незалежних Держав (з промовистим збігом у назві наддержавного утворення) постала у 90-х роках ХХ століття як наступник колишнього СРСР.

Зі слов'янофільством ХІХ століття генетично пов'язані інтелектуальні течії ХХ–ХХІ століть – євразійство та неоевразійство. Представники євразійства виступали за відмову від європейської інтеграції Росії, як і від європейського вектора її розвитку. Альтернативою проголошувалося зближення з центральноазійськими країнами і народами (до кола цих країн іноді включали, крім країн, що входили до складу Російської імперії, Туреччину та балканські народи, Іран, Монголію). При цьому підставою зближення виступала не етнічна спорідненість, а спільна «історична доля», пов'язана, крім територіального сусідства, зі схожістю умов та способу життя. Особливе значення для сучасної офіційної російської ідеології має концепція суперетносу Л. Гумільова, згідно з якою суперетнос є найвищою ланкою етнічної ієрархії, що складається з кількох етносів, які одночасно виникають в одному ландшафтному регіоні та пов'язані між собою економічним, ідеологічним та політичним спілкуванням, проявляючись в історії як певна мозаїчна цілісність³⁷. У термінах історії, антропології і політології «суперетнос» транслюється у поняття «цивілізації», таким чином обґрунтовуючи існування особливої російської цивілізації – РМ. Крім того,

³⁵ Зубок В. М. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева / В. М. Зубок. – М.: Российская политическая энциклопедия; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина, 2011. – С. 26.

³⁶ Сухоруков Виктор. Славянский проект Сталина / Виктор Сухоруков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.og.com.ua/stalinskiy_plan.php

³⁷ Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб.: Кристалл, 2001. – 638 с.

російське євразійство ХХ століття близьке для нинішньої російської влади також і своїми принциповими установками на альтернативну радянській (державно-капіталістичну) модернізацію країни та на подолання спадщини традиційного російського колективізму («общини»).

Нинішнє домінуюче розуміння ідеї РМ сформувалося на основі кількох базових ідей традиційної російської державницької ідеології та деяких положень, запозичених з інтелектуальних дискусій 1990-х – початку 2000-х років. У сьогоднішній публічній риториці керівництва РФ, Російської православної церкви та багатьох представників російських інтелектуальних кіл *під РМ розуміється переважно спільнота людей («цивілізація»), тим чи іншим чином пов'язаних з Росією, що формується на основі спільності: а) мови і культури; б) історичної пам'яті та пов'язаних з цією спільною історичною пам'яттю цінностей; в) православ'я; г) лояльності до сьогоднішньої Російської держави, що прагне виступати всередині країни і на міжнародній арені як природна правонаступниця російської державницької традиції, органічними складниками якої є Російська імперія та СРСР.* Два останні складники концепції й ідеології РМ (православ'я та лояльність до Російської держави) у риториці провідних державних діячів РФ наголошуються менше, проте вони (особливо це стосується лояльності до Російської держави) є так само важливими, як мова і культура та спільність історичної пам'яті.

На сутнісному зв'язку сучасного РМ з Російською державою (у минулому – імперією і СРСР) наголошують деякі з найбільш об'єктивних науковців, що працюють над цими питаннями, у самій Росії. Наприклад, А. Мігранян зазначає: *«Русский мир связан не с русским народом, а с Российским государством... Сугубо Русский мир в плане культурно-языковой экспансии – это, конечно, наследие Советского Союза... Реальный Русский мир создал Советский Союз за счет, в том числе, продвижения русского языка, культуры, русской литературы в Восточную Европу и Юго-Восточную Азию... Сохраняется, прежде всего, не этничность, не язык, не*

*принадлежность к религии, а историческая память»*³⁸. Той самий науковець безпосередньо пов'язує перспективи РМ як спільноти зі впливом Російської держави – саме від потужності цього впливу, на його думку, залежить майбутнє РМ.

РМ початку ХХІ століття має ті самі фундаментальні складники, що й російська імперська ідеологія середини ХІХ століття, яка базувалася на «православ'ї», «самодержавстві» і «народності». Певні зміни, не зачепивши глибинного змісту офіційної ідеології, торкнулися «народності», що трансформувалася в «російську мову і культуру», та «самодержавства», переформульованого в «єдність історичної пам'яті», що передбачає безумовну лояльність до Російської держави як осередку і хранителя цієї єдиної історичної пам'яті. Менший наголос на «православ'ї» в офіційній риторичі сучасних державних діячів РФ (але не близьких до Кремля очільників РПЦ) зумовлений не так усвідомленням російською владою своєї світськості, як необхідністю знаходити порозуміння з дедалі численнішою та потужнішою мусульманською громадою РФ, яка значною мірою також становить і цільову аудиторію проекту Євразійського союзу.

³⁸ *Мигранян Андраник*. На орбите языка и государства / Андраник Мигранян // Стратегия России. – 2007. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sr.fondedin.ru/new/fullnews_arch_to.php?subaction=showfull&id=1185274576&archive=1185275035&start_from=&ucat=14&

РОЗДІЛ 2. ПРИЧИНИ КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОГО ПРОЕКТУ «РУССКИЙ МИР»

Проект РМ, як політико-ідеологічна конструкція, здобув популярність та визнання на найвищому державному рівні зовсім не випадково. На те є цілком об'єктивні причини. Істотним стимулом для офіційної легітимації ідеології РМ послугували і різноманітні процеси у самому російському суспільстві, і глобалізаційні виклики, перед якими опинилася РФ.

2.1. Криза ідентичності

Проект РМ насамперед виник у відповідь на посилення дезінтеграційних процесів, які домінували після розпаду СРСР. Зокрема, як усвідомлення необхідності ідентифікації Росії в контексті нових геополітичних і соціокультурних умов на пострадянському просторі. Своєрідним поштовхом для конструювання цього проекту стало «відкриття» того факту, що на території Росії проживає росіян стільки ж, скільки і за її межами. Звідси був сформульований засадничий для проекту РМ постулат: Росія, як соціокультурна реальність, не обмежується кордонами Російської Федерації, а охоплює весь ареал проживання як етнічних росіян, так і тих, хто розмовляє та думає російською мовою. Згодом, коли проект був визнаний на державному рівні, завдання збереження соціокультурної ідентичності доповнилося експансіоністськими намірами розширення РМ.

Отже, першою причиною конструювання проекту РМ стало прагнення інтелектуальної і владної еліти РФ знайти вихід із кризи ідентичності, в якій опинилося російське суспільство після краху СРСР.

Ідеологія РМ прагне викристалізувати ідентичність, яка абсорбує усю повноту культурно-історичного буття Росії. Прихильники цього проекту стверджують, що його потенціалу цілком достатньо, аби синтезувати в

єдиній соціокультурній системі координат такі реалії, як «Московське князівство», «Російська імперія», «СРСР», «Росія», «Російська Федерація», «нова пострадянська імперія, скажімо, у форматі Євразійського союзу під егідою тієї ж РФ» (курсив – автор.). Для ілюстрації кросскультурної спрямованості ідеології РМ наведемо визначення російського історика і політолога Н. Нарочницької: *«Русский мир» – это не только Россия и русские в мировой истории. Русский мир – это связь во времени и пространстве, в жизни и сознании тех, кто объединен чувством сопричастности всей многовековой истории России ... »*³⁹.

Проект РМ також покликаний попередити суперечності між різними етнічно орієнтованими групами (великороси, руський народ, російськомовні). Тому не випадково російські автори наполягають на універсальному змісті поняття РМ: *«... для нынешней России, с учетом её многонационального состава, поиски национальной идеи не должны сводиться к решению чисто русского этнического вопроса... «Русский мир» – это энергия русской культуры, которая распространяется в мире автономно, подчас независимо от воли правительств»*⁴⁰.

З огляду на тему нашого дослідження варто звернути увагу й на таку характеристику: *«Русский мир – это эволюционирующий в пространстве и времени исторический и социокультурный феномен со свойственной ему ментальностью ... Русский мир имеет свой синтезирующий духовный корень, объединяющий три братских народа: русский, украинский, белорусский»*⁴¹.

Прихильники РМ переконані, що цей проект допомагає у вирішенні демографічних проблем. Якщо представники інших етносів мігрують в РФ, вивчають російську мову і використовують її, то вони також стають

³⁹ Цит. за: *Чепурин А.* На пути консолидации Русского мира / А. Чепурин // Обозреватель. – 2009. – № 1. – С. 53–60. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/download/47627847.pdf>

⁴⁰ *Астахова Е. В.* Россия и «Русский мир» / Е. В. Астахова, Е. М. Астахов // Вестник МГИМО университета. – № 1. – 2011. – С. 322 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/download/20872018.pdf>

⁴¹ *Ксенофонтов В. В.* Русский мир и глобализация – век глобализации / В. В. Ксенофонтов. – 2009. – № 2. – С. 172, 177 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: elibrary.ru/download/28408639.pdf

«громадянами» «русского мира». Так само білінгви є повноправними учасниками РМ, не зважаючи на їхню етнічну та конфесійну приналежність.

Фундатори РМ вважають, що він істотно розширює діапазон ідентичності. У межах цього проекту одні суб'єкти можуть себе ідентифікувати як громадяни нинішньої РФ, інші здатні бачити себе нащадками «великої і неподільної» імперії взірця 1914 р., треті можуть проживати за межами РФ, але все одно ідентифікувати себе як частину Росії. Водночас всі учасники РМ мають можливість ідентифікувати себе у глобальних реаліях ХХІ століття.

2.2. Привабливість для цільової аудиторії

У суспільному дискурсі сучасної Росії існує чимало політичних та культурологічних доктрин, які претендують на статус державної ідеології. Не вдаючись у деталі, зазначимо, що ідейна палітра цих доктрин вельми багата: від ліберальних та посткомуністичних концепцій до націонал-патріотичних та проімперських. Це важливо відмітити з огляду на те, що РМ, коли він був підтриманий на державному рівні і йому була надана серйозна фінансова та організаційна допомога, не був домінуючою політико-ідеологічною та культурологічною доктриною.

РМ виявився більш конкурентним тому, що він об'єднує етичні установки, культурологічні погляди, політичні цілі та релігійну апологетику. РМ не є «доктриною» або «концепцією» в повному розумінні цих понять. Він є «проектом», який еклектично синтезує культуру, релігію та політику. Це створює виграшні переваги, позаяк еклектичність надає можливості для універсального використання РМ і для політичних цілей (зокрема, забезпечення інтеграційних та експансіоністських зусиль Російської держави), і для повсякденної роботи державних органів влади в гуманітарній сфері.

Для ідеологеми РМ характерна змістовна багатозначність, яка допускає широкий спектр інтерпретацій – від настанови до дій до констатації певного становища у спосіб, найбільш бажаний для значної частини цільової аудиторії. Як слушно зауважує український історик Я. Грицак: *«Русский мир» як поняття може бути прочитане у різний спосіб: як національний, релігійний або навіть цивілізаційний проект. Уся його краса і привабливість полягає власне у його амбівалентності. Тому до його прихильників можуть належати і ліберали, і комуністи, і націоналісти, віруючі, агностики і невіруючі»*⁴². Зрозуміло, що зв'язок такої риторики з реальними діями може бути будь-яким, і залежить він виключно від волі і потреб її авторів. При цьому ідеологічна риторика подібного типу допускає широке поле для маневру в реальних діях та можливість швидко їх змінювати.

У патріотичній ідеологічній риториці навколо РМ постійно наголошується на тому, що «російська цивілізація» є окремим, самобутнім типом людської спільноти, що має власні закони історичного розвитку, відмінні від тих що нав'язуються Заходом усьому світові. Використання таких ідей у внутрішній політиці досі є для російської влади виграшним майже за будь-яких обставин, адже при погіршенні соціально-економічного становища можна стверджувати, що в цьому винні ворожі зовнішні сили, які вкотре зазіхають на Росію, а при поліпшенні (як це відбувалося упродовж 2000-х років) – наполегливе торування власного цивілізаційного шляху вже приносить росіянам свої добрі плоди на заздрість обтяженому кризою Заходові.

За сприятливих соціально-економічних умов патріотична риторика дає змогу ефективно відповідати на критику щодо поширення корупції і порушення прав людини та маргіналізувати ліберальну опозицію. Як зазначає ліберально налаштований російський письменник і публіцист Д. Биков: *«...самый удобный вариант поведения ... – это сказать, что у нас*

⁴² *Грицак Я.* Нові повороти в українській політиці пам'яті. [Текст виступу при врученні премії Антона Гінделі]. – 2010. – 28 жовтня / Ярослав Грицак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?novi_povoroti_v_ukrayinskiy_polititsi_pamyati&objectId=1117515

не плохая цивилизация, а другая цивилизация. Мы некоторый остров, некая осажденная территория... Нельзя переносить на русскую почву обстоятельства и принципы, сформированные на другой территории. Почему нельзя – не говорится. Хотя на той же почве существует закон всемирного тяготения, мы уже делали некоторые шаги в направлении доказательства, что в России и физический мир организован несколько иначе»⁴³.

Апологети РМ наполягають на його наднаціональній природі. Вони стверджують, що смисли РМ розповсюджуються на всіх, хто використовує російську мову, не зважаючи на етнічну приналежність, політичні симпатії і територію проживання: *«Источником стратегического развития России видится концепт «Русского мира», русской идеи в самом широком прочтении... Русский мир – это цивилизация и как цивилизация – шире этносов и наций, территорий и религий, политических систем и идеологических пристрастий. Русский мир – историческая и цивилизационная платформа, на которой может выстроиться социокультурный, политико-экономический комплекс...»⁴⁴.*

Таким чином, можна стверджувати, що вибір російською владою саме проекту РМ багато в чому пояснюється його привабливістю для цільової аудиторії. Ліберальні та націонал-патріотичні концепції обтяжені політичною і націоналістичною міфологією. Це обумовлює обмеженість їхнього мобілізаційного ресурсу. Натомість проект РМ містить тільки необхідний мінімум політичних та соціально-економічних постулатів. Він прагне позиціонувати себе як культурологічну доктрину без меркантильного політичного підґрунтя.

⁴³ *Быков Дмитрий: «До нас романа о всемирном заговоре не было» / Дмитрий Быков. – 2012. – 18 декабря [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://slon.ru/calendar/event/865762/>*

⁴⁴ *Бочкова Л. В. Россия – Русский мир: выбор стратегии / Л. В. Бочкова // Вестник Российского государственного аграрного заочного университета. – – 2011. – № 11.– С. 12–15 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/download/45738198.pdf>*

2.3. Загроза делегітимізації влади

Проект РМ почав активно обговорюватися в російському експертному середовищі в період, коли в результаті невдалих ліберальних реформ часів президентства Б. Єльцина виникла реальна загроза втрати владою легітимності і розпаду держави. Фобії, що виникли в результаті невдалої реалізації цих реформ, спонукали до створення проекту РМ. Цей період пов'язується у свідомості російського суспільства із руйнуванням економіки, політичним хаосом і загрозою розпаду держави під впливом сепаратистських сил. Причини цих негараздів ототожнюються із намірами реалізувати ліберальні цінності, які пропагували демократи т. зв. «першої хвилі» (або горбачовської «перебудови»). У масовій свідомості російського суспільства розповсюджені установки, що величезні втрати, які мала Росія в означений період – це результат реалізації ліберально-демократичної ідеології. Як наслідок, поширеною є думка, що Росія взагалі не придатна для реалізації західних ліберальних доктрин. Такої думки дотримується також чимало представників елітних груп суспільства. Таким чином, посилення ідеологічного впливу РМ є формою певної протидії поширенню західних ліберальних доктрин.

Інтенсивність підтримки РМ співпадає зі зміцненням т.зв. «суперпрезидентської» моделі державного устрою, яка характерна для РФ. РМ, як державницький проект, був визнаний та підтриманий РПЦ у «нульових» роках за президентської каденції В. Путіна. Саме в цей період, як вважається, були зупинені деструктивні процеси розпаду РФ та започатковані процеси зміцнення російської державності. Однак системну фінансову та інституційну підтримку РМ отримав після повторного обрання В. Путіна главою держави у 2012 році.

У період президентства Д. Медведева були спроби запропонувати російському суспільству ліберальний проект. Зокрема, таку концептуальну роботу здійснював Інститут сучасного розвитку під патронатом тодішнього

президента. Однак після переобрання В. Путіна ліберальні проекти зійшли нанівець. Причина була простою – період президентства Д. Медведєва показав, що російське суспільство загалом та елітні провладні групи, зокрема, дуже складно сприймають ліберальні цінності. Таким чином, можна стверджувати, що РМ – це передусім проект нинішнього правителя «всія Росії».

Проект РМ є цілком природним складником «суперпрезидентської» моделі державного устрою. В контексті ідеології РМ президент РФ виступає втіленням найвищого рівня легітимності державної влади. Першоджерела цієї легітимності, згідно з ідеологією РМ, починаються від епохи московських князів. Таким чином, російська історія і сучасність стають єдиним ціннісним цілим. Ця єдність забезпечується такими надісторичними явищами, як російська мова, православна віра, спільна історія та культура, цінність яких є очевидною. Натомість конкуренти РМ – різні ліберальні, ліві або націоналістичні концепції – не можуть забезпечити достатньо високий рівень легітимності влади. Цим пояснюється, чому поняття РМ органічно присутнє в риториці російської влади. Зокрема, в посланні Федеральним Зборам за 2007 р. президент В. Путін зазначає: *«Основу духовности самого российского народа испокон веков составляла идея общего мира – общего для людей различных национальностей и конфессий»*⁴⁵. У Посланні за 2012 р. ця теза має більш жорстке визначення: *«Россия веками развивалась как ... государство-цивилизация, скреплённое русским народом, русским языком и русской культурой, ... которые нас объединяют и не дают раствориться в этом многообразном мире. Для планеты мы, независимо от нашей этнической принадлежности, были и остаёмся единым народом»*⁴⁶.

Така універсальність, як вважають фундатори РМ, надає російській владі роль своєрідного деміурга історичних смислів та культурних цінностей.

⁴⁵ *Послания* Федеральному Собранию. – 2007. – 26 апреля / Президент России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://archive.kremlin.ru/appears/2007/04/26/1156_type63372type63374type82634_125339.shtml

⁴⁶ *Послания* Федеральному Собранию. – 2012. – 12 декабря / Президент России [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/17118>

РОЗДІЛ 3. ГУМАНІТАРНА ЕКСПАНСІЯ РОСІЇ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ

Міфологема про РМ інспірується в українське суспільство різними способами. З-поміж низки доволі дієвих трансляторів цієї ідеологічної конструкції виключне місце відводиться гуманітарним чинникам, оскільки саме під їх впливом відбувається формування засадничих світоглядних та ціннісних установок особистості й соціуму, які до того ж через глибоку укоріненість зі значними труднощами демонтуються з емоційно-вольової сфери людини. Ідеться насамперед про релігію, мову, освіту, культуру, що різнопланово використовуються РФ задля реалізації своїх геополітичних інтересів.

3.1. Московський патріархат – популяризатор ідеї «русского мира»

Фактично із середини 2000-х років РПЦ активно контактує із владними структурами РФ у царині захисту інтересів росіян і співвітчизників за кордоном. Серйозним стимулом до такої співпраці став перший за історію Російської держави візит патріарха Московського і всієї Русі Олексія II у МЗС Росії у березні 2003 року. На спільній зустрічі дипломатів і представників церкви тодішній міністр закордонних справ І. Іванов зауважив, що православні громади мають важливе значення для налагодження зв'язків із російською діаспорою, підтримування її духовного, культурного та суспільного життя. Через рік, у лютому 2004 року, виступаючи перед учасниками VIII Всесвітнього російського народного собору, очільник зовнішньополітичного відомства РФ оцінив співробітництво церкви й держави на міжнародній арені таким чином: «...собрание «русского мира»

является общим делом Российского государства и Русской Православной Церкви»⁴⁷.

Для Кремля РПЦ – перспективний інструмент із утримання України в зоні власних геополітичних впливів, адже Українська православна церква юрисдикційно підпорядкована Московському патріархатові.

Нині РПЦ використовує кілька тактичних прийомів насадження політтехнології РМ в Україні.

По-перше, це регулярні (починаючи з 2009 року) візити до України предстоятеля Російської православної церкви патріарха Кирила. Незважаючи на постійно анонсований пасторський характер, вони, однак, вирізняються політико-пропагандистським спрямуванням. У розмірковуваннях патріарха Кирила на богословські теми, коментарях і роздумах щодо головних проблем сучасності, у спілкуванні з віруючими обов'язково присутні пасажі про те, що Україна є невід'ємною частиною східно-православної цивілізації, яка сформувалася на історичному просторі Святої Русі. Ця ідея – лейтмотив майже усіх виступів і промов глави РПЦ: змінюються лише деякі акценти залежно від конкретної ситуації.

У своєму зверненні до присутніх після молебну на Володимирській гірці 27 липня 2009 року патріарх Кирило, говорячи про утвердження християнства на руських землях, роль князя Володимира у поширенні християнської віри, наголосив на існуванні спільної історичної традиції у росіян та українців: *«Молясь здесь, у воздвигнутого святому князю памятника на берегу нашей общей крещальной купели, мы свидетельствуем о том, что завет нашего духовного прародителя живет и торжествует в истории, что мы, наследники Владимирова крещения, живя в разных государствах, свято храним заповеданное им духовное единство. В этом*

⁴⁷ *Выступление* Министра иностранных дел России И. С. Иванова на VIII Всемирном Русском Народном Соборе, Сергиев Посад, 3 февраля 2004 года (отдельный оттиск) // Сообщения Министерства иностранных дел Российской Федерации. – 04 февраля 2004 г. – С. 6.

единстве – наша сила, основа нашей стойкости перед лицом всех искушений и разделений мира»⁴⁸.

Ушановуючи пам'ять жертв Голодомору 28 липня 2009 р., глава РПЦ не забув відзначити нетотожність кордонів церковних і кордонів державних: *«Патриарх Московский и вся Руси живет в Российской Федерации в городе Москве. Но это Патриарх Московский и вся Руси... В этом нет никакого империализма, никакого господства одних над другими, но есть ясная православная экклезиология: Патриарх – это отец для всех. Вне зависимости от того, какого цвета паспорт в кармане, вне зависимости от того, в каком мы государстве живем, – он отец всех тех, кто принадлежит к Православной Церкви, входящей в единую юрисдикцию, возглавляемую Патриархом»⁴⁹.*

Того самого дня, виступаючи у прямому ефірі телеканалу «Інтер», патріарх Кирило критично висловився на адресу євроінтеграційної перспективи України. На думку церковного ієрарха, шлях у Європу означає відмову від власної ціннісної основи, прийняття заздалегідь відведеної другорядної ролі на міжнародній арені. Отже, висновок російського пастиря однозначний: *«Я думаю, что наше единство – единство духовного пространства Святой Руси, исторической Руси – это огромной силы цивилизационный проект, и он не предназначен для того, чтобы быть ведомым. Он предназначен для того, чтобы генерировать идеи, и это сейчас происходит; он предназначен для того, чтобы бросать мировоззренческие вызовы, на которые другим потребуется ответить»⁵⁰.*

На Донеччині патріарх Кирило знову не обійшов увагою тему спільності історичної долі Росії та України. У кафедральному соборі м. Горлівки він зауважив: *«Здесь, на священной земле Донбасса, я не могу не*

⁴⁸ Слово Святейшего Патриарха Кирилла после молебна на Владимирской горке в Киеве 27 июля 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://patriarh.in.ua/uk/node/311>

⁴⁹ Слово Святейшего Патриарха Московского и всея Руси Кирилла после возложения цветов к мемориалу жертвами массового голода 28 июля 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://patriarh.in.ua/uk/node/336>

⁵⁰ Выступление Святейшего Патриарха Кирилла в прямом эфире украинского телеканала «Интер» 28 июля 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/706055.html>

сказать об отношениях России и Украины. Это единое пространство Святой Руси, как и Беларусь, как и многие другие страны. Мы единый народ, вышедший из купели Киевского крещения. Существуют различия в языках, в обычаях, в темпераменте, но мы живем одними ценностями. И пока есть одни ценности, есть и эта духовная общность. А если есть духовная общность, то должна быть и солидарность, и взаимная поддержка, в том числе и в трудную годину экономического кризиса»⁵¹.

Наступного, 2010 року, в інтерв'ю українським ЗМІ глава РПЦ охарактеризував суть РМ: *«Для українців хочу підкреслити, що «Русский мир» не означає «російський». Тим більше це не світ Російської Федерації. Це той самий світ, який вийшов з нашої спільної купелі – Київської купелі Хрещення. Це той самий світ, який існує на рівні віри, інтелекту, духовності та культури. Від того, що хтось заперечує цей світ, нічого не змінюється: цей світ існує, це об'єктивна реальність»⁵².*

Також пам'ятними для українців є сентенції патріарха Кирила про *«Київ – наш Єрусалим і наш Константинополь», «нашу Помісну Церкву, котра існує тисячу років», «і росіян, і українців, братів по вірі», «усвідомлення себе спадкоємцем Київських і всієї Русі митрополитів»* тощо.

За риторикою очільника Московського патріархату очевидно є спроба міфологізувати історію, легітимізувавши таким чином уявлення про тисячолітню державність Росії, її претензії на спадок Київської Русі.

По-друге, це протидія РПЦ усамостійненню Української православної церкви та конституюванню у будь-якому форматі Української Помісної Православної Церкви. Така позиція мотивована низкою причин:

- автокефалія українського православ'я позбавить Кремль одного з дієвих інструментів впливу на Україну, сприятиме поступовому дистанціюванню Української Держави від участі в імперських проектах Росії

⁵¹ Слово Святейшого Патріарха Кирила в Никольском кафедральном соборе города Горловки 30 июля 2009 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/707934.html>

⁵² *Интервью* Святейшого Патріарха Московского и всея Руси Кирилла украинским тележурналистам 15 июля 2010 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/print/1223637.html>

в євразійському регіоні. Невипадково міністр закордонних справ РФ С. Лавров свого часу зауважив: *«Наша позиція проста: необхідно уникати односторонніх кроків в стосунках між країнами, і особливо в такій сфері, як стосунки між Церквами. В межах православ'я є договірності про канонічні території (юрисдикція РПЦ поширюється на більшість пострадянських держав, у т. ч. й на Україну – прим. авт.), і треба дуже обережно ставитися до цього, тому що дана проблематика зачіпає почуття віруючих»*⁵³;

- автокефалія українського православ'я неминує призведе до серйозних втрат РПЦ (матеріальних, фінансових, кадрових, практично вдвічі зменшиться кількість послідовників), що кардинально послабить позиції Московського патріархату і в самій Росії, і у світовому релігійному середовищі, особливо у Вселенському православ'ї;

- незалежність Української православної церкви – це відверта дискредитація усієї ідеологічної конструкції РМ з її базовим постулатом про непорушну духовну єдність двох братніх народів.

Сьогодні утримування УПЦ з боку РПЦ відбувається завдяки таким чинникам:

- відповідна ротаційна кадрова політика (наприклад, переведення у жовтні 2009 року прихильника автокефалії архімандрита Кирила (Говоруна) із посади очільника відділу зовнішніх церковних зв'язків УПЦ на посаду першого заступника голови Учбового комітету РПЦ);

- пошавлення візитів до України архієреїв Московського патріархату (патріарх Кирило, митрополит Волоколамський Іларіон);

- активне залучення представників українського єпископату до участі в роботі різних структур, створених при РПЦ (зокрема у комісіях Міжсоборної присутності);

⁵³ Президенти Росії и України обговорили тему спільного святкування 1020-ліття Хрещення Русі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=24831>

– посилення взаємодії РПЦ з органами державної влади України насамперед задля найшвидшого ухвалення нормативно-правових актів, що регламентують передачу УПЦ МП максимально можливого майна та утвердження особливого статусу;

– проведення інформаційної політики, яка має перевести конструкт «Свята Русь» з історичної площини у цілком сучасний реальний простір, зробити його функціонально значущим;

– недопущення конструктивного діалогу між УПЦ КП та УАПЦ.

Московський патріархат вдається навіть до того, що у своїх офіційних документах (журнали засідань Священного Синоду) такі єпархії, як Київська, Кримська, Луганська, Чернівецька, називає єпархіями РПЦ⁵⁴. *Із формального погляду це намагання заперечити навіть той статус мінімальної автономії УПЦ МП, про який так багато говорять у самій Російській церкві.*

Крім того, деякі процеси в УПЦ МП (усунення від управління церквою митрополита Володимира, зосередження адміністративних важелів у руках проросійськи налаштованого єпископату, створення та функціонування Комісії з підготовки змін і доповнень до Статуту про управління Української православної церкви, активізація політичного православ'я) свідчать про наміри позбавити цю церкву самостійності в управлінні та підпорядкувати виключно іноземному релігійному центру.

По-третє, це опертя на агресивний клерикалізм навколоцерковних громадських рухів. Ідеться передусім про організації, що діють у системі координат РМ та використовують релігійну риторику у політико-маніпулятивних цілях або з метою дестабілізації суспільної ситуації.

Найбільш відомими з них є Союз православних громадян України «Единое Отечество», Союз православних братств України, Всеукраїнське православне братство Олександра Невського, Всеукраїнське громадське об'єднання «Православний вибір». Специфічними рисами цих організацій є:

⁵⁴ Журнали заседания Священного Синода от 5-6 октября 2011 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/1639858.html>

- сповідування русофільської ідеології;
- протидія автокефалії УПЦ МП;
- нівелювання євроінтеграційного курсу України;
- зв'язок із російськими православними об'єднаннями, що обстоюють ідею неподільності «Святої Русі»;
- заполітизованість;
- нетерпимість до українства та інакомислення.

Показовою демонстрацією антиукраїнськості вказаних квазіцерковних об'єднань є регулярні виступи за скасування самостійності УПЦ та відновлення Українського екзархату РПЦ, який діяв в Україні за часів СРСР.

По-четверте, це ініціювання проектів і заходів, покликаних продемонструвати широкому суспільному загалові наявність в Україні та Росії спільної справи, генеалогії, спільного духовного спадку та майбутнього.

Так, при Московському патріархові створено Експертну раду «Економіка й етика», що функціонує із благословення очільника РПЦ. Одним із напрямів діяльності цієї структури є розбудова стратегічного співробітництва України та Росії в економічній сфері на основі спільних духовних цінностей, спільної історичної долі, розроблення міжнаціональної інтеграційної ідеології в прикладній етиці бізнесу, базованої знову ж таки на аксіології православної цивілізації. Патріаршу раду очолює одіозний протоієрей РПЦ В. Чаплін.

Традиційними стали нагороди російською стороною українських державних, громадських чи церковних діячів за *«зміцнення дружби між двома народами»*. Зокрема, у червні 2008 року президент Росії Д. Медведєв підписав Указ «Про нагородження орденом Пошани митрополита Одеського та Ізмаїльського УПЦ Агафангела (Саввіна). Ієрарх удостоєний відзнаки за заслуги у зміцненні духовно-етичних традицій, дружби і співпраці між народами Росії та України. На початку 2010 року ордени від Московського

патріарха отримали чиновники АРК за достойну підготовку візиту патріарха Кирила у Крим влітку 2009 року. У вересні того ж року Почесну грамоту президента РФ отримав митрополит Володимир за *«вагомий внесок у зміцнення духовної єдності Росії та України, за розвиток відносин добросусідства народів обох країн»*. Наприкінці грудня 2012 року патріарх Кирило нагородив Патріаршою грамотою лідера Всеукраїнського православного братства Олександра Невського та організації «Православний вибір» Юрія Єгорова за *«внесок у справу зміцнення традиційних духовних і культурних цінностей народів Росії та України»*. Доречно нагадати, що упродовж останніх років діяльність пана Єгорова була кваліфікована навіть Синодом УПЦ МП як політизована й деструктивна.

РПЦ є одним із промоутерів фестивалю «Слов'янська єдність», який традиційно відбувається неподалік с. Нові Юрковичі Брянської області, на місці перетину кордонів України, Росії та Білорусі біля монумента Дружби, відомого також під символічною назвою «Три сестри». У липні 2012 року участь у заході взяв патріарх Кирило. Він помолився про мирний розвиток відносин трьох народів і висловився у притаманному йому стилі: *«Сьогодні три незалежні держави, що суверенно визначають шляхи свого розвитку, належать одна одній через спільність братніх народів. Ця спільність сформована всією тисячолітньою історією, вона підтримана і просякнута єдиною православною вірою, однією культурою, спільними духовними і моральними цінностями. Дай Боже, щоб подальший суверенний розвиток братніх держав супроводжувався збереженням тієї спільності, без якої ми не будемо мати успіху в майбутньому, тому що від спільного кореня і походить наша сила»⁵⁵.*

РПЦ безпосередньо причетна до створення Міжнародної громадської організації «День Хрещення Русі». Із 2007 року це об'єднання проводить щорічні урочисті з нагоди свята у містах Москві, Києві та Мінську. У 2013

⁵⁵ Патріарх Кирило помолився за збереження єдності Росії, України та Білорусі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/moscow_patriarchy/48661/

році організацією реалізовано масштабний формат святкування християнізації Русі – від Камчатки до м. Ужгорода.

У вересні 2012 року РПЦ виступила з ініціативою збору підписів за проведення всенародного референдуму про возз'єднання Росії, Білорусі та України. У самому Московському патріархаті цю акцію розглядають як один із кроків, що має підтримати магістральний рух у напрямі розвитку інтеграційних процесів пострадянських держав.

У контексті військової окупації Криму РФ, активної участі російських найманців та спецпризначенців у диверсійних акціях на Сході України у риторичі Московського патріархату підсилюються акценти стосовно наявності «потенційного ворога», котрий прагне відсепарувати українські землі від східно-православної цивілізації. Зокрема, патріарх Кирило у своєму зверненні до присутніх після звершення літургії у кафедральному соборі Христа Спасителя 14 березня 2014 року зазначив: *«Сьогодні всі мої думки там, в Україні, серед нашого віруючого народу, який проходить через найтяжчі випробування. Принаймні понад 400 років робилися спроби розколоти й розділити Руський світ. Коли ми говоримо «Руський», то не слід трактувати це так, як це роблять наші недоброзичливці, говорячи про Російську імперію та про Радянський Союз. Йдеться про Руський світ, йдеться про велику руську цивілізацію, що вийшла з Київської купелі Хрещення і поширилася на величезні простори Євразії. Ось ця самотність цивілізація, в основі якої — Православ'я й моральні цінності Православ'я, — понад 400 років не дає спокою тим, хто в цій мирній цивілізації бачить певний виклик своїм власним ідейним установам. І ми знаємо, що щоразу, коли на Вітчизну нашу нападали вороги, то головне, що вони хотіли зробити, — це розділити наш народ, і особливо відірвати південні й західні руські землі від єдиного світу»⁵⁶.*

⁵⁶ Слово Святішого Патріарха Кирила після Літургії Передосвячених Дарів у 38-у річницю архієрейської хіротонії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/3588258.html>

Випереджаючи посягання «ворогів» на «цілісність історичного простору Святої Русі», РПЦ підтримує вторгнення Росії на територію України. *«Миротворча місія Росії в Україні, – наголошує глава синодального відділу взаємин церкви і суспільства протоієрей Всеволод Чаплін, – повинна гарантувати її жителям право на самобутність і тісні відносини з іншими народами історичної Русі. <...> Будемо сподіватися і на те, що місія російських воїнів з захисту свободи і самобутності цих людей і самого їхнього життя не зустрине запеклого опору, який призведе до великомасштабних зіткнень. Нікому не хочеться пролиття крові і поглиблення тих поділів, які вже існують серед православних людей на просторі історичної Русі»⁵⁷.*

Таким чином, діяльність Московського патріархату, попри голослівні заяви про власну аполітичність, навпаки засвідчує солідарність Російської церкви з диктаторським режимом В. Путіна та зростання ролі релігії у сучасній політиці, і з цим необхідно рахуватися. Як влучно зауважив М. Майоров: *«...Может получиться так, что те, кто сейчас по недопониманию или намеренно отмахиваются от вопросов, порожденных возрастающим влиянием религиозного фактора на международную жизнь, не сумеют вовремя поставить правильный диагноз еще одному «заболеванию»⁵⁸.*

3.2. Зміцнення позицій російської мови

Важливим складником діяльності влади РФ в межах реалізації концепції РМ є зміцнення позицій і розширення ареалу побутування російської мови. Особлива увага до питань функціонування російської мови зумовлена також тим, що російська мова є одним з наріжних каменів РМ,

⁵⁷ У Російській Православній Церкві побачили «миротворчість» у вторгненні Росії в Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/ua/db/text/3606220.html>. – Назва з екрану.

⁵⁸ Майоров М. Политика и религия / М. Майоров // Международная жизнь. – № 11. – 2008. – С. 18.

об'єднувчим чинником міжнародної спільноти громадян різних країн, пов'язаних із Росією.

Державним замовником федеральної цільової програми (ФЦП) «Російська мова» на 2011–2015 роки є Федеральне агентство РФ у справах Співдружності Незалежних Держав, співвітчизників, що проживають за кордоном, та з міжнародного гуманітарного співробітництва (Росспівробітництво) спільно з Міністерством освіти і науки РФ. На Росспівробітництво покладено реалізацію двох підпрограм, що передбачають діяльність за межами Росії – «Підтримка російської мови як основи розвитку інтеграційних процесів в СНД» та «Задоволення мовних потреб співвітчизників, що мешкають за кордоном». За п'ять років реалізації ФЦП «Російська мова» планується витратити 2526,66 млн рублів (близько 85 млн дол. США)⁵⁹. Заходи програми планується здійснювати і на території РФ, і в інших країнах. Очевидно, що бюджет програми не дає змоги реалізувати масштабні проекти у сфері освіти (наприклад, відкриття мережі шкіл із російською мовою навчання за межами РФ). Разом з тим, як свідчить досвід реалізації ФЦП «Російська мова» за попередні роки, навіть із відносно обмеженим бюджетом є можливою реалізація проектів, що дійсно суттєво зміцнюють позиції російської мови і в самій РФ, і за кордоном. До них передусім належать проекти, що базуються на використанні новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (наприклад, інтерактивний портал російської мови *Gramota.ru*, розрахований переважно на вчителів і викладачів російської мови, а також на працівників ЗМІ).

Відповідні урядові відомства РФ розробляють плани щодо істотного розширення діяльності, спрямованої на підтримку функціонування російської мови та розширення територій її вживання за кордоном. Зокрема, на стадії розроблення перебувають дві серйозні державні концепції – «Російська

⁵⁹ О федеральной целевой программе «Русский язык» на 2011–2015 годы : постановление правительства РФ от 20 июня 2011 г. № 492 (с изменениями и дополнениями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://base.garant.ru/55171580/>

школа за кордоном» та «Підтримка російської мови за кордоном»⁶⁰. Проте поки що їх схвалення, розроблення конкретних заходів реалізації, не згадуючи вже про залучення фінансування, залишаються справою невизначеного майбутнього. 10 квітня 2013 року, виступаючи в межах «години уряду» у Державній думі РФ, керівник Росспівробітництва К. Косачев заявив, що жодна мова у світі не скорочувалася так стрімко, як російська за останні 20 років, закликавши збільшити фінансування для відновлення позицій російської мови у світі. При цьому глава Росспівробітництва зазначив, що поточні обсяги фінансування дають змогу *«обеспечить поддержание системы в должном функциональном состоянии, но не позволяет развернуть на ее базе качественную программную деятельность»*⁶¹.

Діяльність Росспівробітництва зі зміцнення позицій російської мови за кордоном нині концентрується довкола проведення заходів просвітницького та навчально-методичного характеру, забезпечення власних ресурсних центрів і науково-освітніх організацій різноманітними навчальними та інформаційними матеріалами, створення пунктів колективного доступу до російських освітніх ресурсів. 2012 року головним заходом з реалізації ФЦП «Російська мова» став навчально-методичний семінар для понад 120 викладачів російської мови й літератури з майже 40 країн світу, що проводився в Росії. До Дня російської мови, що відзначається 6 червня, на базі центрів Росспівробітництва було проведено понад 400 заходів, а у 25 країнах світу вперше пройшов Всесвітній лінгвокультурологічний конкурс із російської мови та літератури «Моя російська» (участь у конкурсі взяло понад 4 тис. осіб, переможці отримали можливість відвідати Росію)⁶².

⁶⁰ Косачев Константин. Имидж России зависит от каждого / Косачев Константин. – 11.03.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rus.in.ua/news/7497.html>

⁶¹ Константину Косачеву нужен дополнительный миллиард // Коммерсантъ-Online. – 11.04.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/2167508>

⁶² Константин Косачев Имидж России зависит от каждого / Константин Косачев. – 11.03.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rus.in.ua/news/7497.html>

Публічна діяльність російських організацій, спрямована на зміцнення позицій російської мови в Україні, здійснюється на базі інфраструктури, головним чином, двох установ – Росспівробітництва та фонду «Русский мир».

Значущою особливістю зовнішньої політики РФ у мовній сфері щодо України (а також країн Балтії) є наголошування на нібито «утисках і переслідуваннях», яких зазнає російська мова та її носії. Типовим для російського керівництва є випадок, що стався 2011 року під час відвідування тодішнім президентом РФ Д. Медведєвим Державного інституту російської мови ім. Пушкіна. До зауваження керівника фонду «Русский мир»: «...*На Украине теперь за русский язык не преследуют*», – Д. Медведєв зробив уточнення: «*Почти*»⁶³.

Функціонуванню та розвитку російської мови в Україні сприяє підтримка РФ низки українських посадовців, політиків та організацій, що провадять діяльність в інтересах РМ. Найбільшим успіхом такої політики саме у мовній сфері стало ухвалення 2012 року Верховною Радою України Закону України «Про засади державної мовної політики»⁶⁴, потенційно спрямованого на зміцнення позицій російської мови в Україні. Одного з авторів згаданого Закону, народного депутата України С. Ківалова, у лютому 2013 року президент РФ В. Путін нагородив медаллю Пушкіна за «значний внесок у збереження та популяризацію російської мови і культури за кордоном»⁶⁵. Особливе місце у зміцненні позицій російської мови та просуванні ідей РМ в Україні належить экс-міністру освіти і науки України Д. Табачнику, який в одному з інтерв'ю російській радіостанції «Эхо Москвы», зокрема, розповідав про свою вирішальну роль у забезпеченні друкування шкільних підручників російською мовою за кошти з державного бюджету України, розширенні обсягів вивчення російської літератури в

⁶³ Я же резолюции одни пишу! // Коммерсантъ. – 2011. – 07 июня. – № 101 (4642) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/1655540/print>

⁶⁴ Про засади державної мовної політики: закон України від 03.07.2012 р. № 5029-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

⁶⁵ Президент России Владимир Путин вручил Сергею Кивалову медаль Пушкина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kivalov.com.ua/ru/news/2-news/193-2013-02-22-16-00-21.html>

українських школах, поверненні до практики проведення всеукраїнських шкільних олімпіад з російської мови й літератури, а також про свою боротьбу з «опором націоналістів» у системі освіти⁶⁶.

Водночас можливості для розширення функціонування російської мови в Україні мають і свої природні обмеження, оскільки вона й так фактично є домінуючою мовою в населених пунктах і регіонах, у яких мешкає переважно російськомовне населення, а в деяких сферах, наприклад, у друкованих ЗМІ, книговидаванні та книгорозповсюдженні спостерігається беззастережне панування російської мови по всій Україні (понад 60 % сумарного накладу газет, 83 % – журналів, продається близько 87 % книг)⁶⁷. При цьому українська мова упевнено лідирує в освіті (у 2011/12 навчальному році навчалися 81,9 % школярів, більшість навчається українською у 23 із 27 регіонів України). Таким чином, головним напрямом діяльності з розширення функціонування російської мови в Україні є освітня сфера в регіонах України з переважаючим російськомовним населенням.

3.3. Освіта як інструмент «м'якої сили» Російської Федерації

Ще одним важливим напрямом діяльності з розширення впливу РФ у світі і реалізації ідей РМ визнається зміцнення позицій російської освіти, розвиток експорту освітніх послуг. Провідна роль у цій сфері також належить Росспівробітництву, яке нині має угоди про співпрацю з 19 російськими ВНЗ. Планується спільна робота з російськими університетами у країнах СНД, реалізуються двосторонні програми студентських обмінів. Росспівробітництво здійснює роботу з добору та направлення на навчання до Росії іноземних громадян. 2012/2013 навчального року за поданням

⁶⁶ *Табачник*: С русским языком всё в порядке // Эхо Москвы. – 31.05.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://comments.ua/digest/261273-tabachnik-s-russkim-yazikom.html>

⁶⁷ *Українська мова втрачає позиції в освіті та книговидаванні, але тримається в кінопрокаті* // Тексти.ORG.UA. – 09.11.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/movchun/read/41135/Ukrajinska_mova_vtrachaje_pozyciji_v_osviti_ta

Росспівробітництва на навчання до російських ВНЗ було зараховано близько 650 осіб⁶⁸. Розгортанню зазначеного напрямку заважають, крім браку фінансування, низький ступінь автономії ВНЗ і невирішеність питань, пов'язаних із перебуванням студентів на території РФ.

На сьогодні Росспівробітництво намагається закріпити за собою функції координатора з добору громадян інших держав (у т. ч. етнічних росіян) для навчання у російських ВНЗ. Одним зі способів такого добору мають стати регулярні міжнародні олімпіади зі шкільних предметів російською мовою, переможці яких отримуватимуть право на навчання у провідних університетах РФ.

У царині дошкільної та середньої освіти діяльність російських державних структур на території України, тісно пов'язана з питаннями зміцнення позицій російської мови, відбувається за чотирма основними напрямками.

1. Видання підручників і посібників із російської мови та їх надання відповідним навчальним закладам переважно у російськомовних регіонах.
2. Підтримування процесу перепідготовки вчителів російської мови.
3. Розвиток технологій та матеріальної бази дистанційної освіти, обладнання пунктів доступу до віддалених джерел інформації, у т. ч. за рахунок російських спонсорів, зокрема компанії «Газпром».
4. Відкриття російських шкіл, що будуть функціонувати або при посольстві РФ, або при представництвах Росспівробітництва (на 2013–2014 роки планується відкрити дві такі школи та один дитячий садок, крім однієї російської школи, яка вже працює)⁶⁹.

За даними Міністерства освіти і науки України, із 19070 загальноосвітніх шкіл, що функціонують в Україні, викладання російською мовою ведеться у 1256, у 2012/2013 навчальному році із

⁶⁸ Косачев Константин: Имидж России зависит от каждого / Косачев Константин. – 11.03.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rus.in.ua/news/7497.html>

⁶⁹ РФ взялась за русский язык на Украине // Pravda.RU. – 9.04.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.ru/world/formerussr/ukraine/09-04-2013/1151721-zurabov-0/>

225 690 класів загальноосвітніх навчальних закладів українською мовою ведеться навчання у 191 502 класах (84,9%), російською – у 31 372 (13,9%). Найбільше шкіл із російською мовою навчання знаходиться в АР Крим (343), Донецькій (200) та Луганській (151) областях⁷⁰. З метою оптимального забезпечення мовно-культурних потреб представників російськомовної громади в українських державних вищих навчальних закладах здійснюється масштабна підготовка педагогічних кадрів для шкіл із російською мовою навчання та для вивчення російської мови як навчального предмета. Підготовка фахівців з російської мови та літератури здійснюється у 31 вищому навчальному закладі України, зокрема: у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Ужгородському національному університеті, Таврійському національному університеті імені В. І. Вернадського, Кіровоградському педагогічному університеті, Рівненському державному гуманітарному університеті, Національному університеті «Острозька академія», Рівненському інституті слов'янознавства, Прикарпатському університеті імені Василя Стефаника, Волинському державному університеті імені Лесі Українки та інших ВНЗ⁷¹.

На території України діють кілька філій російських ВНЗ, що здійснюють очне навчання. Вони представлені переважно в АР Крим та знаходяться у м. Севастополі⁷². У цьому місті працюють Філія Московського державного університету імені М. Ломоносова, Інститут економіки і права (філія Московської академії праці та соціальних відносин), Кримська філія Новоросійської державної морської академії, Севастопольська філія Санкт-Петербурзького гуманітарного університету профспілок, Севастопольська філія Саратовського державного соціально-економічного університету⁷³. У

⁷⁰ У *Табачника* запевняють, що у Києві лише у семи школах навчають російською // Тиждень.UA. – 5.04.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/76519>

⁷¹ *Мазука Л.* Стан та проблеми реалізації державної мовної політики у системі освіти для національних меншин : аналіт. зап. // Відділ соціокультурних та етнонаціональних досліджень НІСД. – 2009. – Серпень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/august2009/02.htm>

⁷² Дані станом на початок 2014 року.

⁷³ *Список филиалов российских ВУЗов, находящихся в государствах-участниках СНГ* // Российское образование для иностранных граждан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.russia.edu.ru/obruch/sng/1115/>

найбільшій філії російських ВНЗ в м. Севастополі (філії МДУ) навчається близько 800 осіб, що майже наполовину менше від проектної кількості студентів⁷⁴.

Російські ВНЗ, що пропонують заочну форму навчання громадянам України, представлені Російським державним гуманітарним університетом, Московським державним індустріальним університетом і Московським державним університетом статистики, економіки та інформатики, залученням студентів до яких займається офіційний представник, компанія «Інститут сучасних технологій – Україна»⁷⁵. Представництва названих російських ВНЗ діють, крім м. Києва, у таких містах, як Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Донецьк, Луганськ, Кременчук і Сімферополь, пропонуючи мешканцям відповідних областей України подавати документи і навчатися в зазначених російських університетах за дистанційними технологіями. Навчання ведеться на платній основі (наприклад, здобуття першої вищої освіти в РДГУ коштує 6500 грн на рік, другої вищої освіти – 7500 грн⁷⁶).

Упродовж 2000-х років у Росії на різних рівнях розглядалися питання реалізації потенціалу освіти як «м'якої сили» (особи, що отримують якісну освіту в РФ, стають прихильниками цієї країни і сприяють її інтересам після повернення додому). Однак поки що всі ці задуми залишаються нереалізованими – в Росію на навчання поки що їде надто мало іноземних студентів. Російські ВНЗ не витримують конкуренції з європейськими, американськими та китайськими.

Російська вища освіта на сьогодні не має в Україні значних перспектив для свого розвитку. Зумовлюється це передусім достатньою (чи навіть надмірною) кількістю вітчизняних ВНЗ, що надають цілком співмірні чи

⁷⁴ Філіал Московського державного університету імені М. В. Ломоносова в місті Севастополі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msusevastopol.net/index.php?ac=hist&hist=03>

⁷⁵ Інститут сучасних технологій – Україна / Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ist-rggu.com.ua/>

⁷⁶ Російський Державний Гуманітарний університет (г. Москва) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.parta.com.ua/university/view/515/>

вищі за якістю освітні послуги. Крім того, реалізації потенціалу «м'якої сили» російської освіти в Україні перешкоджає також і те, що представники бізнесової та бюрократичної еліт України (як і самої Росії) для своїх дітей більше схильні обирати британські, американські та швейцарські школи й університети, і змінити цю тенденцію протягом ближчих років навряд чи вдасться.

3.4. Посилення впливу РФ у культурній сфері України

Культурні аспекти теорії РМ знайшли відображення у політиці Російської Федерації і на концептуальному, і на інституційному та організаційному рівнях.

Ще у 2004 році в «Основних напрямках роботи МЗС Росії з розвитку культурних зв'язків Росії із зарубіжними країнами» зазначалося: *«Отношения со странами СНГ являются приоритетным направлением внешней культурной политики России. Задачей остается формирование единого культурного, информационного и образовательного пространства, сохранение многовековых духовных связей с народами этих стран, их всестороннее развитие на новых демократических началах, поиск более гибких и эффективных форм сотрудничества, закрепление исторически сложившихся позиций русского языка»⁷⁷.*

Аналогічні ідеї були озвучені в «Основних напрямках політики Російської Федерації у сфері міжнародного культурно-гуманітарного співробітництва», затверджених Президентом РФ 18 грудня 2010 р. У документі зокрема вказується, що в межах регіональних пріоритетів *«основной задачей остается дальнейшее формирование единого культурного, информационного и образовательного пространства,*

⁷⁷ Основные направления работы МИД России по развитию культурных связей России с зарубежными странами [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.in.mid.ru/ns-dksu.nsf/6786f16f9aa1fc72432569ea0036120e/3ab2f674ebfae614c3256e39002d28a6?OpenDocument>

сохранение многовековых духовных связей с народами этих стран, их всестороннее развитие на новых демократических началах, поиск более гибких и эффективных форм сотрудничества, закрепление исторически сложившихся позиций русского языка. Россия активно способствует взаимодействию государств-участников СНГ в культурно-гуманитарной сфере на базе сохранения и приумножения общего культурно-цивилизационного наследия, которое в условиях глобализации является важным ресурсом СНГ в целом и каждого государства-участника в отдельности»⁷⁸. Також окреслено й роль діаспори: «Россия рассматривает многомиллионную русскую диаспору – «русский мир» – в качестве партнера в деле расширения и укрепления пространства русского языка и культуры»⁷⁹.

Інструментами реалізації офіційної культурної політики РФ у координатах РМ можна вважати такі організації, як Федеральне агентство у справах Співдружності Незалежних Держав, співвітчизників, що проживають за кордоном, із міжнародного гуманітарного співробітництва (Росспівробітництво) та фонд «Русский мир».

Росспівробітництво було створене у вересні 2008 року указом президента РФ як федеральний орган державної влади, підвідомчий міністерству закордонних справ РФ (він успадкував структури, повноваження та завдання Російського центру міжнародного наукового і культурного співробітництва при МЗС РФ (Росзакордонцентр), створеного у 1994 році і ліквідованого у 2008 році у зв'язку зі створенням нового державного органу).

Одне з головних завдань Федерального агентства – зміцнення позицій російської мови⁸⁰ та культури за кордоном як «основы интеграционных

⁷⁸ Основные направления политики Российской Федерации в сфере международного культурно-гуманитарного сотрудничества [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.mid.ru/bdomp/ns-osndoc.nsf/e2f289bea62097f9c325787a0034c255/de43a8a4bcd17daac325784500296ef8!OpenDocument>

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Росспівробітництво спільно з Міністерством освіти та науки РФ було державним замовником федеральної цільової програми «Російська мова» на 2011–2015 роки, затвердженої постановою Уряду Російської Федерації від 20.06.2011 р. № 492.

процессов в Союзе Независимых Государств»⁸¹. У 2012 році була розпочата робота з узгодження із зацікавленими федеральними відомствами формату діяльності Агентства у якості одного з головних інструментів «м'якої сили»⁸².

У нашій державі Росспівробітництво має представництва у містах Києві, Одесі, Сімферополі. У Києві діє Російський центр науки і культури як інструмент реалізації наукової та культурної політики представництва.

З-поміж завдань представництв можна виділити такі:

- сприяння збереженню російської мови та її вивченню у національній системі освіти України;
- організація курсів із вивчення російської мови, здійснення методичної допомоги викладачам російської мови, проведення науково-практичних конференцій, семінарів, конкурсів із російської культури, національних і міжнародних олімпіад з російської мови;
- сприяння у підборі та направленні українських громадян на навчання в Російську Федерацію⁸³;
- співпраця з асоціаціями й товариствами дружби з Росією, радами ветеранів і громадськими об'єднаннями співвітчизників.

Представництва Росспівробітництва в Україні керуються ідеологічними і політичними настановами російського МЗС, який є провідником політики РФ щодо України. Для прикладу можна навести цитату з виступу міністра закордонних справ РФ С. Лаврова на засіданні Всесвітньої координаційної ради російських співвітчизників, що проживають за рубежом 14 квітня 2014 року: *«При открытой поддержке США и ЕС в Киеве был осуществлен государственный переворот. Власть была захвачена*

⁸¹ Концепция федеральной целевой программы «Русский язык» на 2011–2015 годы [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://rs.gov.ru/sites/rs.gov.ru/files/Prilozhenie_k_rasporyazheniyu_Pravitelstva_ot_07-02-2011_no164-r.pdf

⁸² Доклад о результатах деятельности Россотрудничества по реализации положенных на него полномочий в 2012 году [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://rs.gov.ru/sites/rs.gov.ru/files/otchet_2012.pdf

⁸³ Здійснюється в межах реалізації Концепції державної політики Російської Федерації у сфері підготовки національних кадрів для зарубіжних країн у російських освітніх закладах. При цьому потрібно зауважити, що взаємодія з випускниками російських (радянських) вищих навчальних закладів та їх організаціями за кордоном відіграє значну роль у формуванні та реалізації різних програм Росспівробітництва.

*националистическими силами, не отражающими интересы всего народа Украины... Сегодня ситуация в этой стране продолжает деградировать. Нынешние власти не демонстрируют способность пресечь разгул ультранационалистических группировок, дестабилизирующих обстановку и терроризирующих мирных жителей, в том числе и наших соотечественников. Исходим из того, что ключевой вопрос – проведение глубокой конституционной реформы, которая должна обеспечить учет законных прав и интересов всех регионов, уважение их традиций, включая удовлетворение требования населения Юго-Востока страны о предоставлении русскому языку статуса второго государственного».*⁸⁴

В Україні, за даними Представництва Росспівробітництва у Києві, діють 142 «організації співвітчизників», з них 14 загальноукраїнські. З регіональних організацій найбільша кількість знаходиться у Криму – 19.⁸⁵ Діяльність більшості з них має культурно-просвітницьке спрямування, проте з-поміж них є й такі одіозні, як Союз православних громадян України, Український філіал Інституту країн СНД, Всеукраїнський правозахисний громадський рух «Російськомовна Україна», Міжнародна громадська організація «Вірне козацтво», Всеукраїнська громадська організація «За Україну, Білорусь і Росію». Їхня ідеологія та діяльність мають антиукраїнський, антидержавний характер, спрямовані на блокування самостійного розвитку України та на її реінтеграцію в черговий варіант Російської імперії.

Фонд «Русский мир» був створений указом президента РФ В. Путіна у червні 2007 року як «недержавний центр підтримки та популяризації російської мови і культури». Його співзасновниками є міністерство закордонних справ і міністерство освіти і науки РФ. Завдання Фонду багато в

⁸⁴ Выступление С.Лаврова на заседании Всемирного координационного совета российских соотечественников, проживающих за рубежом. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ukr.rs.gov.ru/node/6779>

⁸⁵ Организации российских соотечественников – участники Системы КСОРС (Кординационній сонет організацій російських соотечественников). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ukr.rs.gov.ru/node/16>

чому ідентичні завданням Росспівробітництва. Згідно з його ідеологією *«Русский мир – это не только русские, не только россияне, не только наши соотечественники в странах ближнего и дальнего зарубежья, эмигранты, выходцы из России и их потомки. Это ещё и иностранные граждане, говорящие на русском языке, изучающие или преподающие его, все те, кто искренне интересуется Россией, кого волнует её будущее <...> Русский мир – это мир России»*⁸⁶. Одним з пріоритетних напрямів діяльності Фонду є створення російських центрів і кабінетів «Русского мира» за кордоном.

Російські центри мають надавати користувачам «широкий доступ к культурно-историческому и литературному наследию Русского мира, методике и практике российского образования, современным творческим идеям и программам»⁸⁷.

В Україні діють 12 російських центрів (у містах Києві, Горлівці, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Кривому Розі, Луганську, Миколаєві, Одесі, Рівному, Харкові, Херсоні). Місця їх розташування – переважно обласні наукові бібліотеки та вищі навчальні заклади, іноді російськомовні театри.

Кабінети «Русского мира» створюються у російськомовних школах, дитячих закладах, при бібліотеках та організаціях співвітчизників і виконують навчально-інформаційно-просвітницькі завдання. В Україні відкрито дев'ять кабінетів «Русского мира» (у містах Балаклея, Валки, Вовчанськ, Золочів, Ізюм, Червоноград, Миколаїв, Севастополь, Херсон).

Діяльності фонду «Русский мир» та його закордонних структур було приділено увагу в Основних напрямах політики Російської Федерації у сфері міжнародного культурно-гуманітарного співробітництва: *«Значительная роль в деле популяризации российской культуры и поддержке русского языка за рубежом принадлежит фонду «Русский мир». В реализации двусторонних*

⁸⁶ О Фонде. Цели и задачи. Идеология [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.russkiymir.ru/russkiymir/ru/fund/about>

⁸⁷ Фонд «Русский мир»: Пятилетие. Цифры и факты [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.russkiymir.ru/export/sites/default/russkiymir/ru/fund/docs/Report_5.pdf

культурных обменов следует активно использовать инфраструктуру Русских центров, организуемых Фондом в партнерстве с ведущими учебно-просветительскими центрами за рубежом»⁸⁸.

Утім, російські центри та кабінети «Русского мира» мають порівняно обмежене коло завдань (наприклад, Російський центр у м. Києві, що діє в Науковій бібліотеці імені М. Максимовича, виконує практично лише бібліотечні функції). Російські центри науки та культури, створені Росспівробітництвом, мають більші ресурси й ширше поле діяльності. Однак можливості і перших, і других у поширенні російської культури, особливо сучасної, досить обмежені, що є наслідком концепцій їхньої діяльності, де акцент робиться на зміцненні позицій російської мови, сприянні поширенню її вивчення за кордоном, популяризації досягнень російської культури, реалізації освітніх і просвітницьких проектів, організації публічних, у т. ч. меморіальних, заходів, підтримці організацій співвітчизників та інших організацій, чиї цілі відповідають концепції РМ тощо. Усі ці заходи здійснюються відносно нечисленними закладами, створеними Росспівробітництвом і фондом «Русский мир», і можуть охопити лише обмежене коло осіб, залишаючи поза увагою основну масу споживачів російської культурної продукції, які мають широкі можливості задовольняти свої потреби без допомоги посередників і, якщо говорити про Україну, в масі своїй знають російську мову не гірше пересічного росіянина.

Загалом Росспівробітництво та фонд «Русский мир» дещо нагадують за своїми функціями і завданнями такі організації, як Гете-Інститут (Німеччина), «Альянс Франсез» (Франція), Інститут Сервантеса (Іспанія), міжнародну мережу Інститутів Конфуція, що створюються Державною канцелярією з поширення китайської мови за кордоном (Китай), за тим

⁸⁸ *Основные направления политики Российской Федерации в сфере международного культурно-гуманитарного сотрудничества [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=130289>*

винятком, що згадані організації не ставлять своїм завданням сприяння інтеграційним процесам у межах відповідних мовних спільнот.

Хоча керівник Росспівробітництва К. Косачев і назвав російські центри науки і культури *«главной опорой и инструментом продвижения российского гуманитарного присутствия в мире»*⁸⁹, в Україні вплив російської культури більш ефективно поширюється не органами, створеними державною владою РФ, а недержавними суб'єктами ринку культурної продукції.

На українському телебаченні російські телесеріали вже 20 років успішно конкурують з американськими, мексиканськими та бразильськими, а впродовж 2010–2013 років істотно їх потіснили. Крім того, що вони підтримують почуття культурної єдності українського і російського народів, значна їх частина подає українському глядачеві російську версію історичних і сучасних політичних подій, створює в українській суспільній свідомості позитивні образи російського військовослужбовця і співробітника спецслужб тощо. Водночас деякі російські телесеріали та художні фільми формують образ українця, далекий від ідеалу людської досконалості. Це – колабораціоніст, «зоологічний» націоналіст, у кращому разі – добродушна, але примітивна істота, що говорить російською з кумедною вимовою (для прикладу: негативні образи українців у серіалі «Біла гвардія»).

Масове кіно російського виробництва, по суті, все далі стає «мілітаризованим»: саме на такий продукт влада РФ виділяє значні кошти і методично та цілеспрямовано прививає своїм громадянам стереотип про виняткову важливість професії силовика над іншими. Через подібне кіно здійснюється масове прищеплення мешканцям пострадянського простору «мілітаризованих» та імперських уявлень передусім про історію, в якій саме представники «руського оружия» є позитивними персонажами, натомість уся

⁸⁹ *Перспективы* расширения сети Российских центров науки и культуры, разработка концепции «Русская школа за рубежом»: тезисы выступления К. И. Косачева на Совещании послов и постоянных представителей Российской Федерации 11 июля 2012 г. // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://interaffairs.ru/read.php?item=8606>

решта світу – вороги. Така сумнівна міфологізація фактично повертає з минулого та прищеплює сьогоденню цінності радянського тоталітаризму, які вже засвоїлися – як «рідні» та «національні» – новими поколіннями громадян із теренів СНД.

Сучасний російський кінематограф посилює ідеологію єдиного «спільного» історичного минулого, що було начебто в країн колишнього СРСР. Наявність «інших» історій, не пов'язаних з Росією та більшовицьким тоталітаризмом, у народів на теренах пострадянського простору навіть не розглядається або подається викривлено. Наприклад, наголошується, наче в білорусів, литовців чи українців не було доби Великого князівства Литовського чи суперечливого періоду Речі Посполитої (після унії). Одіозним прикладом «підтасовування» української історії під великоімперську може бути анімаційний фільм «Владімір» (про великого князя київського Володимира Хрестителя), де доба княжої Русі подається як складова винятково російської історії.

Таким чином телебачення продовжує служити засобом русифікації населення. Моніторинг восьми найбільш рейтингових телеканалів показав, що програми українською мовою складали у 2013 році 31,8% ефірного часу, а російською – 50,3%, причому порівняно з 2012 роком доля російськомовних програм збільшилася на 6,5%, а україномовних – на 2,9% (обидві за рахунок зменшення частки двомовних програм).

Те саме стосується й радіо. За результатами моніторингу шести найбільш рейтингових радіостанцій було встановлено, що у 2013 році частка пісень і програм українською мовою в ефірі становила 26,3%, а російською – 43,8%, тобто, за рік перша зменшилася на 3,9%, а друга зросла на 4,2%.⁹⁰

Загалом російське кіно отримує до 10% від загальної суми своїх зборів за рахунок прокату в Україні. Україна, нарівні з Казахстаном, – один з найбільших зарубіжних ринків для російського кінематографа. Однак, якщо

⁹⁰ Становище української мови в Україні в 2013 році. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/49503/>

політичне протистояння між Україною та РФ і далі загострюватиметься, ситуація може змінитися. Нещодавно широкий резонанс у ЗМІ одержало рішення української прокатної компанії «Інтер-фільм» відмовитися з «морально-етичних міркувань» від прокату двох російських фільмів, де показуються російські моряки та омонівці.⁹¹ Деякі кінотеатри у Києві, Львові та Одесі відмовилися від показу російських фільмів на користь українських. Хочеться сподіватися, що ці рішення не стануть винятковими, і в Україні нарешті буде поставлений бар'єр перед продукцією кінематографа РФ, що має відверто пропагандистське спрямування.

Не меншу експансію РМ розгорнув і на теренах книговидавництва та книгорозповсюдження. Український книжковий ринок перенасичений російською книжковою продукцією і фактично у власній державі є маргінальною складовою іноземного ринку, що легально діє через своїх торговельних агентів, компанії та системи збуту. Тому домінуюча частина книжкового ринку в Україні нині перебуває під контролем компаній РФ. Найбільші книжкові мережі (зокрема «Книжковий супермаркет», «Літера», «Буква» та низка інших) є дочірніми філіями російських мереж або виконують їхні маркетингові завдання. Вони цілеспрямовано просувають російську книгу і вкрай обмежено беруть на реалізацію книжки українських видавництв.

Соціологічні дослідження, які проводились кілька років поспіль фондом «Відродження», засвідчують: переважна більшість українців готові читати українською мовою, а більшість від цієї більшості надають перевагу українській книзі. Отже, цих людей позбавляють права читати рідною мовою. Через посилене просування російської книжки найбільшими книжковими мережами українські видавництва існують на неринкових засадах. Це спровокувало невтішні наслідки. Проблему штучного роз'єднання України спровоковано саме в тих регіонах, де люди не мали доступу до

⁹¹ А. Князьков. Що буде з російським кіно в Україні. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://forbes.ua/ua/lifestyle/1369198-shcho-bude-z-rosijskim-kino-v-ukrayini>

української книги, натомість споживали винятково іноземний книжковий контент, а це вже питання не лише мови, а й формування цінностей, світогляду та способу бачення світу. Через таку цілеспрямовану підривну політику, яку методично посилювала РФ через своїх культурних агентів (компанії, видавництва, мережі розповсюдження), в Україні фактично так і не сформувалися сталі пласти єдиного українського інформаційного та культурного поля. За даними експертів, в Україну щороку легально завозять близько 70 млн примірників книжок, у той же час загальний наклад українських видань становив більше 50 млн примірників, із яких 50% – підручники й навчальні посібники, що друкуються за державним замовленням. Кількість книжок, які видають в Україні тиражем до 500 примірників сягає близько 40% (загальної кількості назв), накладом до 1000 – 20%, до 5000 – 32%. Таким чином, більше 80% українських книг виходять тиражем до п'яти тисяч. За таких незначних накладів присутність української книги на ринку є мізерною⁹².

Обсяг «тіньового» книжкового ринку та контрабандного імпорту, за найскромнішими підрахунками, становить половину реалізації. Ринок фактично монополізований продукцією іноземних видавців (зокрема, частка реалізації російської продукції – 90%). Експерти фактично кожного року наголошують, що держава не здатна побачити реальні цифри російської книжкової контрабанди, оскільки таких моніторингових досліджень – без політичної волі влади – провести неможливо (в такому процесі повинні бути задіяні різні державні інституції, а не лише книгознавці та книгоаналітики).

Іншою проблемою є гальмування розвитку мережі книгорозповсюдження україномовної книжки. Експерти зазначають, що більшість з великих діючих мереж в Україні мають в основі російський капітал, належать певним видавничим структурам, тому продають переважно

⁹² Дані за результатами аналітичних матеріалів Української асоціації видавців і книгорозповсюджувачів (УАВК), зокрема див.: Звіт про результати дослідження видавничого ринку України (2007-2011 рр.).

власну продукцію (переважно зроблену в РФ) і майже не працюють над поширенням української книги.

Варто зазначити, що більшість російських книжок, які потрапляють в Україну, – це «секонгенд» – те, що не продалося в РФ. Значну частину цієї продукції становлять історичні й публіцистичні твори, часто сумнівної наукової якості, які подають радянське й російсько-імперське трактування історичних і сучасних подій та процесів, зокрема історії України, українсько-російських відносин, українського національно-визвольного руху.

Україна залишається також важливим сегментом ринку російської популярної музики, великою аудиторією для російських естрадних виконавців. Така ситуація підтримується і завдяки популярним в Україні музичним російським та українським телешоу («Две звезды», «Х-фактор» тощо), на яких російська естрада є критерієм професійності та еталоном смаку.

Водночас були зроблені спроби зменшити квоту національного аудіовізуального продукту в обсязі мовлення українських телерадіоорганізацій із 50 до 25% (Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» щодо приведення у відповідність із вимогами Європейської конвенції про транскордонне телебачення до програмної концепції мовлення» від 03.11.2011 р.). Однак він не був підписаний Президентом України, і нині чинною залишається норма Закону України «Про телебачення і радіомовлення» про те, що *«у загальному обсязі мовлення кожної телерадіоорганізації не менше 50 відсотків має становити національний аудіовізуальний продукт або музичні твори українських авторів чи виконавців»* (ст. 9).

Як уже зазначалося, одним з напрямів експансії російської культури в Україну є демонтаж української культурної та історичної пам'яті через формування позитивного образу імперського минулого, зокрема способом відновлення або встановлення пам'ятників видатним діячам російської імперії. Так, у 2007 році був відновлений пам'ятник імператриці Катерині II в

м. Одесі. У 2008 році пам'ятник їй був відкритий у м. Севастополі, відкриття відбулося під час святкових заходів на честь 225-ї річниці заснування міста.

Намір встановити пам'ятники російській імператриці висловили керівники місцевої влади у містах Сімферополі (2007 рік) та Луганську (2011 рік). Однак у м. Сімферополі ця ідея виявилася практично нездійсненою через пасивність мешканців міста, які не виявили бажання робити благодійні внески на будівництво пам'ятника, а в Луганську від цієї ідеї пізніше взагалі відмовилися на користь іншого проекту.

У жовтні 2012 року група народних депутатів України виступила з ініціативою відновити у м. Києві пам'ятник П. Столипіну. Необхідність цього вони мотивували *«поверненням до витоків історичного розвитку м. Києва та України, відновленням історичної пам'яті шляхом відновлення пам'ятників, які існували раніше, і враховуючи безсумнівну роль П. Столипіна у державному розвитку»*⁹³.

Необхідно підкреслити, що у всіх зазначених випадках ініціатива виходила від представників української місцевої та законодавчої влади. Це можна розцінювати як ознаку ефективності дії «м'якої сили» в російській зовнішній культурній політиці, коли її агентами є не російські інституції, а українські резиденти.

Отже, можна дійти висновку, що культурний складник є не лише одним з найважливіших, але домінантним у концепції РМ. *Культура та мова – це фактично єдине, що може об'єднати громадян Росії, російську діаспору, російськомовних (незалежно від національної належності) громадян інших держав і всіх інших, хто розглядається як потенціальний член даної глобальної спільноти.*

⁹³ «Регионалы» предлагают поставить памятник Столыпину в Киеве [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://gazeta.ua/ru/articles/history/_regionaly-predlagayut-postavit-pamyatnik-stolypinu-v-kieve/461269

РОЗДІЛ 4. «РУССКИЙ МИР»

І ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Сьогодні пострадянський простір є ареною реалізації різних інтеграційних проектів. Найбільш відомі з них – СНД, ЄврАзЕС, ЄЄП, Митний союз, Євразійський союз, ГУАМ. За виключенням останнього, всі інші структури фактично патронуються Росією, кожен із наведених інтеграційних проектів має свою історію становлення та різну успішність. Однак між подібними об'єднаннями є й дещо спільне – це їхня мета, спрямована на забезпечення поглиблених зв'язків між суб'єктами колишнього СРСР. Таким чином РФ прагне сформувати власне силове поле. Хоча об'єднавчі ініціативи мають виражене політико-економічне спрямування, вони, однак, потребують гуманітарного супроводу. У цьому контексті проект РМ спроможний виконувати функцію світоглядного рушія політичних та економічних процесів.

4.1. Використання «русского мира» та механізмів «м'якої сили» в інтеграційних процесах на пострадянському просторі

Для розуміння ролі РМ у зовнішньополітичній доктрині РФ необхідно дати стисло оцінку останній, зокрема вказати на її антизахідну спрямованість. Вважається, що ця риса зовнішньої політики була проголошена В. Путіним у виступі в Мюнхені у 2007 році⁹⁴. Із часом озвучені ним установки були викладені в Концепції зовнішньої політики РФ (2008 р.) та її оновленій редакції 2013 р.

⁹⁴ *Выступление и дискуссия на Мюнхенской конференции по вопросам политики безопасности / Президент России. – 10.02.2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://archive.kremlin.ru/appears/2007/02/10/1737_type63374type63376type63377type63381type82634_118097.shtml*

Розглянемо кілька позицій, які є важливими для розуміння ролі проекту РМ у цій доктрині. Так, російська зовнішньополітична доктрина наполягає на багатополарності сучасного світу (це, зокрема, полягає в тому, аби будь-яким чином стримувати вплив Заходу і на території РФ, і на пострадянському просторі). У цьому загальному напрямі РМ формує ціннісно-смысловий простір, де російська державність отримує свою ідентичність. Зокрема, у Концепції стверджується, що перед російською державою поставлене завдання *«...защищать права и законные интересы российских граждан и соотечественников, проживающих за рубежом, на основе международного права и действующих двусторонних соглашений, рассматривая многомиллионную русскую диаспору – Русский мир – в качестве партнера, в том числе в деле расширения и укрепления пространства русского языка и культуры»*⁹⁵.

Наведена позиція вказує, що зовнішня політика РФ має спрямовуватися на захист і підтримку РМ, зокрема на реалізацію гуманітарних і культурних потреб діаспори. Водночас російська держава прагне бачити в РМ свого партнера у реалізації зовнішньої політики, особливо стосовно створення позитивного іміджу держави. Отже, Концепція констатує, що «русский мир» – це об'єкт зовнішньої політики російської держави, і водночас партнер у впровадженні цієї політики.

Для більш повного розуміння ролі, яку надають РМ у зовнішній політиці керівники Росії, доцільно звернутися до оновленої Концепції зовнішньої політики РФ, затвердженої 15 лютого 2013 року. Зокрема, до визначення поняття «м'якої сили» в її інструментальному вияві: *«...совершенствовать систему применения «мягкой силы», искать оптимальные формы деятельности на этом направлении, учитывающие как*

⁹⁵ Концепция внешней политики Российской Федерации / Президент России. – 15.07.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/acts/785>

международный опыт, так и национальную специфику и опирающиеся на механизмы взаимодействия с гражданским обществом и экспертами»⁹⁶.

Якщо не вдаватися у термінологічні деталі, під «м'якою силою» мається на увазі використання в державній політиці інформаційних, гуманітарних і культурних механізмів для досягнення визначених цілей. Поняття «м'якої сили» та РМ згадуються у розділі Концепції зовнішньої політики РФ, присвяченому міжнародному гуманітарному співробітництву. Це дає підстави для висновків, що для авторів документа обидва поняття є змістовно близькими. На перший погляд, Концепція обмежується констатацією загальної мети застосування «м'якої сили» в гуманітарному міжнародному співробітництві, що полягає у створенні та просуванні привабливого образу Росії. Однак між рядками легко проглядається, що гуманітарне міжнародне співробітництво пов'язане також і з реалізацією більш широкого кола геополітичних та геоекономічних інтересів. Таким чином, просування цінностей РМ за допомогою механізмів «м'якої сили» тлумачиться як чинник зміцнення держави.

Комплекс зовнішньополітичних завдань не обмежується тільки підтримкою діаспори. Російське керівництво, коли йдеться про посилення впливу РФ на інтеграційні процеси на пострадянському просторі, обов'язково вказує на необхідність застосування культурних та інформаційних механізмів. Так, у виступі перед керівництвом МЗС РФ президент В. Путін закликав за допомогою механізмів «м'якої сили» зміцнювати позиції російської мови, просувати позитивний імідж Росії за кордоном і використовувати для цього глобальні інформаційні потоки⁹⁷. Поняття РМ не було озвучене, але воно експліцитно присутнє у сказаному президентом РФ.

⁹⁶ Концепция внешней политики Российской Федерации / Президент России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf>

⁹⁷ Встреча с сотрудниками МИД России, 11 февраля 2013 года – Президент России [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/news/17490>

У дещо іншому аспекті ці установки були представлені у виступі глави Російської держави перед керівництвом ФСБ. Аналізуючи інтеграційні процеси на пострадянському просторі, В. Путін, зокрема, наголосив на використанні «м'якої сили» противниками євразійської інтеграції: «...мы можем столкнуться <...> с попытками затормозить интеграционную работу. И здесь могут быть использованы самые разные инструменты давления, включая механизмы так называемой мягкой силы»⁹⁸. Отже, і відповідь Російської держави має бути адекватною. «Суверенное право России и наших партнеров выстраивать и развивать свой интеграционный проект должно быть надежно защищено. Прошу здесь действовать в тесном контакте с вашими коллегами и партнерами из Белоруси, Казахстана и других стран, которые участвуют в тех или иных интеграционных процессах»⁹⁹, – зазначив В. Путін.

Сказане президентом РФ напряму стосується України. Росія в 2013 році реалізовувала тільки один інтеграційний проект, який зазнав поразки – розширення Митного союзу за рахунок приєднання України. Отже, не зважаючи на те, що Україна не називалася президентом Росії (напевно із міркувань дипломатичного етикету), не важко зрозуміти, що саме про труднощі інтеграції Української Держави говорив В. Путін. Таким чином можна пояснити стурбованість російського керівництва зі зволіканням інтеграції. Водночас залишається тільки здогадуватися, у який спосіб ФСБ використовуватиме «м'яку силу» та механізми культурного й гуманітарного співробітництва задля боротьби з противниками інтеграційних процесів на пострадянському просторі.

Отже, установки президента В. Путіна, представлені керівникам державних органів влади, підтверджують висновок, що використання

⁹⁸ Заседание коллегии Федеральной службы безопасности, 14 февраля 2013 года – Президент России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/news/17516>

⁹⁹ Там само.

гуманітарних механізмів розглядається як важливий елемент реалізації російської державної експансіоністської політики. Іншими словами, існує безпосередній зв'язок між уявленнями про РМ як систему цінностей та «м'якою силою» як арсеналом засобів із втілення цих цінностей у життя.

4.2. Інтеграційні проекти Російської Федерації і стратегія розвитку «русского мира»

Використання інструментів «м'якої сили» в зовнішній політиці дає змогу оцінити інтеграційні проекти РФ не просто як суто економічні, а й у більш широкому контексті (після розіграшу сепаратистської карти в Україні та прямої анексії Криму, цілком можливо, що «м'яка сила» була лише першою фазою імперської реставрації).

Зовні відсутній безпосередній зв'язок між ідеологією РМ та інтеграційними проектами, ініціатором яких є РФ. Російські політики та мас-медіа намагаються представити останні як суто економіко-торговельні. Багато в чому це так і є, зокрема в діяльності, скажімо, Митного союзу гуманітарний складник не є пріоритетним. Щодо майбутнього Євразійського союзу, то на сьогодні відсутні більш менш чіткі уявлення про функції соціокультурних чинників у цьому інтеграційному об'єднанні.

На перший погляд тут є певна нелогічність. Вона полягає в тому, що в програмних зовнішньополітичних документах можна простежити зацікавленість РФ у реалізації гуманітарного складника в інтеграційних процесах. Водночас на практиці розповсюджуються установки, щоб інтеграційні проекти сприймалися як суто економічні. Втім, якщо брати до уваги більш широкий історичний контекст, то ця нелогічність зникає.

РФ, проголосивши себе спадкоємницею СРСР де-юре, повинна де-факто підтверджувати статус держави, яка має континентальні геополітичні інтереси. Цьому мають сприяти інтеграційні проекти, що виникли відразу

після розпаду СРСР. Реалізація проекту Митного союзу і запланованого на майбутнє Євразійського союзу загалом співпадає із завданнями активного впровадження ідеології РМ, тому що вони нерозривно пов'язані. Розвиток інститутів РМ та їх системна підтримка з боку держави є продовженням тих зусиль, які витрачає російська влада на реалізацію інтеграційних проектів. Фактично маємо єдиний процес, який включає два складники: зміцнення гуманітарної надбудови РМ за допомогою механізмів «м'якої сили» супроводжується зміцненням економічного базису завдяки реалізації інтеграційних проектів.

Геополітичні трансформації на пострадянському просторі мають певну закономірність у своєму розвитку. Так, СНД, який виник після розпаду СРСР, багато в чому був обтяжений економічними суперечностями, що дісталися у спадок від Радянського Союзу. До того ж, СНД не мав належної політико-ідеологічної бази для виправдання свого існування. Цей проект, як засвідчила практика, виявився малоефективним. Митний союз і майбутній Євразійський союз – це інтеграційні структури більш високого класу. Плани щодо їх створення виникли в умовах, коли соціально-економічні структури колишніх пострадянських республік переважно сформувалися. Зокрема, національний капітал, переважно кланово-олігархічного типу та політичні режими, які базуються на корумпованій бюрократії. Тобто сформувалися суб'єкти політики, які важко сприймають будь-яку економічну та політичну модернізацію на ліберально-демократичних засадах.

На сучасному етапі пряма кореляція між ідейним конструктом РМ та інтеграційними проектами Митного і Євразійського союзів, які знаходяться на стадії становлення, можливо, й не потрібна. Однак у перспективі очевидно, що функціонування цих інтеграційних утворень підкріплюватиметься конкретною культурною та гуманітарною програмами широкого масштабу. В цьому плані доречна така аналогія: якщо Європейський союз функціонує на основі європейських цінностей, то

Євразійський союз, коли він стане геополітичною реальністю, функціонуватиме на основі цінностей РМ.

Проект РМ цілком придатний для того, щоб виконувати функції ідеологічного забезпечення політико-економічних інтеграційних проектів під патронатом РФ. Цінність даного проекту для політики імперської реставрації в тому, що він не обмежується тільки кордонами національної держави. З цього приводу П. Щедровицький стверджує, що РМ є формою адаптації Росії до глобалізації. Якщо слабкі держави обмежують вплив глобалізації і таким чином захищають себе, то Росія, навпаки, створює свій власний глобальний ціннісний простір. *«Русские за пределами РФ — это наша иммунная система по отношению к той глобализации, которая нагрянет не через год или два, а через 50 лет»*¹⁰⁰, – стверджує російський експерт.

Проект РМ із початку конституювався як стратегічний. У нього виражене соціокультурне обрамлення, але зміст пов'язаний із просуванням гео економічних і геополітичних інтересів Росії. Як зазначає П. Щедровицький: *«Сегодня как никогда актуальна выработка геоэкономической стратегии ядра русского мира – России как страны-системы. Система России должна не только создать единую торгово-промышленную стратегию, но и сформировать новую культуру геоэкономического наступления, защиты и конкуренции, учитывающую рост роли человеческого капитала и инновационной экономики в условиях неоиндустриального развития»*¹⁰¹.

Якщо сучасний етап інтеграції (Митний союз) спрямований передусім на побудову економічної платформи співробітництва, то в перспективі більш розвинений інтеграційний проект (Євразійський союз), очевидно, будуватиметься на умовах всебічної культурної та гуманітарної взаємодії центру з ідейними периферіями, що поділяють його цінності. Тому

¹⁰⁰ Див. "Русский Мир: восстановление контекста" [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.archipelag.ru/ru_mir/history/history01/shedrovitsky-russmir/

¹⁰¹ Щедровицький П. Русский мир. Возможные цели самоопределения / П. Щедровицкий // Русский архипелаг – сетевой проект «Русского мира» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archipelag.ru/authors/shedrovitsky_petr/?library=2015

прихильники такої думки стверджують, що *«стратегическая цель России – стать системообразующим, стержневым государством Русского мира. В рамках этой предельно большой цели автоматически решаются более мелкие задачи, такие как создание общеэкономического и общеполитического пространства»*¹⁰².

Ще одне важливе зауваження, яке допомагає оцінити проект РМ у контексті інтеграційних процесів, полягає в такому. П. Щедровицький у програмній публікації «Держава в епоху гуманітарних технологій» пропонує із РМ пов'язувати нову якість розвитку російської держави в умовах викликів ХХІ ст., яку можна назвати космополітичною або постнаціональною: *«...стратегия формирования постнациональной государственности в России может быть осуществлена с опорой на ресурсы Русского Мира»*¹⁰³. Згадування чинника космополітизму в цьому контексті має підкреслювати універсальність проекту РМ задля консолідації різноманітних національних та етнічних суб'єктів.

Необхідно зазначити, що ця установка вже входить у реальний політичний дискурс. Так, у посланні до Федеральних Зборів за 2012 рік президент В. Путін доручив розробити механізм прискореного надання російського громадянства носіям російської мови і нащадкам тих, хто народився в СРСР та Російській імперії, а також *«расширять присутствие России в мировом гуманитарном, информационном и культурном пространстве»*¹⁰⁴.

Зі сказаного можна дійти висновку, що в таких установках як «Росія не обмежується кордонами РФ», «РМ – ресурс для формування постнаціональної російської державності» верховна російська влада вбачає конкретний

¹⁰² Омарова З. Политика России в отношении Русского мира / З. Омарова // Научно-аналитический журнал Обозреватель. – Observer. – 2008. – № 2. – С. 29 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/download/91621224.pdf>

¹⁰³ Щедровицький П. «Государство в эпоху гуманитарных технологий» / П. Щедровицький // Русский архипелаг – сетевой проект «Русского мира» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/agenda/povestka/2000-2003/432/>

¹⁰⁴ Послание Президента Федеральному Собранию, 12 декабря 2012 года – Президент России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/news/17118>

прагматичний інструментарій досягнення своїх цілей. Економічні інтеграційні проекти – це один зі складників більш широкої стратегії трансформації Російської держави. Фундатори РМ вважають, що застарілі форми державності, які функціонували у ХХ ст., відійшли в минуле. Їх не можна і не потрібно відроджувати. Для ХХІ ст. актуальними є нові форми. Тут ми виходимо на важливу характеристику, яка варта уваги для осмислення ролі проекту РМ у контексті інтеграційних проектів. Це – прагнення наділити РМ функцією державотворення для умов ХХІ ст.

Прихильники цієї позиції стверджують, що в нинішньому сторіччі майбутнє за державними утвореннями, побудованими на культурних цінностях. Це – новий тип державності характерний для ХХІ ст. Щодо цього робиться висновок, що *«гражданство на основе культуры – базис Русского мира. Не должно быть более разницы между «внешним» и «внутренним» российским государственным состоянием, между эмигрантом и коренным гражданином России. К какой бы национальности они оба ни принадлежали, где бы ни жили и какого бы рода профессиональной деятельностью ни занимались, если оба они идентифицируют себя с русской культурой, значит оба они – граждане Русского мира»*¹⁰⁵. Прихильники цієї концепції стверджують, що проект РМ може стати базисом цивілізаційної стратегії, побудованої на культурних цінностях. Вони наполягають на тому, що РМ здатний забезпечити новий тип цивілізаційної ідентичності, у результаті чого Росія зможе отримати принципово нову державність, яка спирається на простір культури.

Отже, нинішні інтеграційні проекти є частиною більш широких експансіоністських планів російської влади. Створення у майбутньому Євразійського союзу є цілком прагматичною метою нового етапу президентства В. Путіна. Упродовж перших каденцій 2000–2008 років він

¹⁰⁵ Зазначимо, що прихильники цієї концепції пропонують такі авангардні ідеї, як запровадження громадянства в РМ, участь цих громадян у виборах президента РФ і депутатів парламенту, визнання Санкт-Петербурга столицею РМ. Див.: *Столяров А.* Русский мир. Аналитические статьи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=148283

зміг, як вважає російський офіціоз, зберегти державу від хаосу, що виник у результаті реалізації ліберально-демократичних ідей. Тепер, після його обрання у 2012 році главою держави, перед верховною російською владою постали більш глобальні цілі облаштування геополітичного простору в центрі із Росією.

Проект РМ виявився співзвучним із настроями верховної влади РФ, яка вбачає в ньому комплекс ідей, який легітимізує її геостратегічні амбіції та формує історичну місію. Специфікою інтеграційних проектів РФ є те, що *«Росія претендує на статус самостійного центру інтеграції на євразійському просторі. Йдеться про стратегію створення єдиного економічного та гуманітарного простору без формальної інкорпорації у західну систему, у тому числі у структури ЄС»*¹⁰⁶. Це зауваження важливе з огляду на те, що для України європейська інтеграція залишається державною стратегією, яка закріплена на законодавчому рівні. Отже, Україні необхідно стримано ставитися до розвитку РМ. Як зазначає А. Гальчинський: *«Запропонована російською стороною модель формування СЕП виходить за межі суто економічного співробітництва. Його реалізація передбачає неодмінну політичну (а також військову) інтеграцію чотирьох країн. У даному разі фактично йдеться про утворення на чолі з Росією функціонально відособленого, за своєю суттю – протилежного ЄС інтеграційного об'єднання, розширене відтворення ЄврАзЄс»*¹⁰⁷.

У документах, що визначають співробітництво в гуманітарній сфері між країнами СНД, є установки, спрямовані на побудову єдиного гуманітарного простору як *alter ego* єдиного економічного простору. Зокрема, варто вказати на Угоду про гуманітарне співробітництво держав-учасниць СНД¹⁰⁸. Не зачіпаючи детального аналізу цього документа,

¹⁰⁶ *Стратегія* євроінтеграції та питання участі України у формуванні Єдиного економічного простору (аналітичні оцінки) / А. С. Гальчинський. – К. : НІСД, 2003. – С. 11

¹⁰⁷ *Стратегія* євроінтеграції та питання участі України у формуванні Єдиного економічного простору. – С. 16

¹⁰⁸ *Угода* про гуманітарне співробітництво держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_f52

зазначимо, що деякі позиції редакції Угоди, підготовленої у 2005 році (коли РМ уже сформувався як політико-ідеологічна та культурна доктрина), передбачали домінування РФ у гуманітарному співробітництві, зокрема у сфері інформації, освіти та наукового обміну. Зважаючи на міркування захисту власного національного гуманітарного простору деякі країни-учасниці СНД підписали зазначену Угоду із певними застереженнями. Зокрема, не були підтримані положення Угоди, які створювали умови для домінування РФ у інформаційній сфері (ст. 5). Зазначимо, що Україна також відмовилася підтримати ці положення¹⁰⁹.

У період 2012-2013 рр. в Україні тривали активні дискусії в експертних колах і політичному середовищі щодо доцільності приєднання України до Митного союзу. В контексті обговорень утвердилося переконання, що Митний союз – це геополітичний проект, передусім, РФ. Також стало очевидним, що геостратегічні інтереси Росії полягають у встановленні контролю над простором СНД і ствердженні статусу великої євразійської держави. У цьому аспекті Росії було вкрай важливо залучити Україну до кола своїх інтересів. Як свідчать експертні висновки, залучення України до Митного союзу було вигідне РФ з кількох міркувань. *«По-перше, не допускаючи зближення України з іншими інтеграційними формуваннями, передусім з ЄС, Росія обмежує зміцнення конкурента. По-друге, втягнувши Україну у свої інтеграційні формування – Митний союз, ЄврАзЕС, Росія зміцнює свої конкурентні позиції»*¹¹⁰. Тому не дивно, що впродовж всього часу зазначених дискусій з боку РФ здійснювався інформаційний та політичний тиск на Україну задля примушення вступу до Митного союзу.

Водночас в українському суспільстві сформувався чіткий запит на європейський вектор інтеграції нашої держави. Тому відмова тодішнього

¹⁰⁹ Про затвердження Угоди про гуманітарне співробітництво держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав : Указ Президента України від 3.07.2012 р. № 431/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/431/2012>

¹¹⁰ Гайдуцький П. Україна і Митний союз: проблеми інтеграції / П. Гайдуцький // Дзеркало тижня. – 2013. – № 11. – 22–29 березня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/ukrayina-i-mitniy-soyuz-problemi-integraciyi-_html

Президента країни В. Януковича від підписання Угоди про асоціацію з ЄС дала поштовх революційним подіям 2014 р., які призвели до зміни влади. Таким чином, питання євразійського шляху інтеграції й впровадження РМ на теренах України є фактично закритим.

Україна остаточно обрала європейську інтеграцію як шлях економічного розвитку та духовного відродження.

РОЗДІЛ 5. РЕАКЦІЯ НА ПРОЕКТ «РУССКОГО МИРА» В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Ставлення до ідеї РМ в українському суспільстві нині є вкрай неоднозначним: від категоричного неприйняття до рішучої підтримки. Як свідчить аналіз громадської думки, така ситуація обумовлена кількома чинниками: наявністю відмінних ідентичностей (що особливо яскраво виявляється у регіональному розрізі); різним ставленням до української державності; бізнесовими та політичними інтересами.

Найбільш показовою та визначальною в означеному контексті є реакція представників української влади, національної інтелектуальної еліти та фахових аналітичних спільнот. Однак варто враховувати той факт, що після грубого втручання РФ у внутрішні справи України, після анексії Криму та спробах дестабілізувати ситуацію в південно-східних областях України (включно з людськими жертвами), ідеї РМ прогнозовано втрачають своїх прибічників.

5.1. Критичні оцінки «русского мира»

Найпослідовніше неприйняття ідеї РМ простежується у виступах представників української інтелігенції, очільників церков Київської традиції, а також деяких політичних сил націонал-патріотичного спрямування.

Значна частина українських митців, політологів, істориків, письменників небезпідставно вважає концепт «русского мира» формою реінтеграції колишнього СРСР, його відродження під егідою РФ, однозначно вбачаючи в цьому загрозу існуванню суверенної України¹¹¹. Так, представники Ініціативної групи «Першого грудня» прямо називають РМ

¹¹¹ «Русский мир» в Україні: міф чи реальність? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://firtka.if.ua/?action=show&id=20601>

«імперіальною пропозицією» Москви, яка не відповідає сучасним цивілізаційним вимогам, а тому не матиме майбутнього¹¹². У своїй заяві, зробленій напередодні Саміту Україна–ЄС у лютому 2013 року, вони звертають увагу на те, що вибір майбутнього та зовнішня політика мають ґрунтуватися на цінностях. При цьому українські інтелектуали протиставляють європейські цінності (повагу до людської гідності, свободу, рівність, демократію, верховенство права тощо) та риторику й логіку засадничих документів союзів пострадянських держав, які є меркантильними, а не аксіологічними. *«Митний союз не оперує поняттями «демократія», «верховенство права» чи «солідарність». Його модель нагадує акціонерне товариство, в якому один власник домінує над іншими. Як свідчить досвід, ані СНД, ані ЄврАзЕС чи Митний союз не можуть ухвалити жодного рішення усупереч волі РФ або без її прямої підтримки. Яскравим прикладом у цьому сенсі є мовне питання. Російська мова є єдиною робочою мовою СНД, ЄврАзЕС і Митного союзу. У цьому сенсі вказані об'єднання є цілковитою протилежністю ЄС, де діють 23 офіційні мови, якими Союз спілкується зі своїми громадянами, незважаючи на кількість носіїв тієї чи іншої мови. <...> Євразійські союзи постають на уламках імперії, яка ніколи не толерувала розмаїтості і єдиною своєю місією вважала постійну експансію назовні, приєднання нових земель та їхню асиміляцію. Жоден із цих союзів, на відміну від ЄС, не розпочинав свій шлях з очищення чи бажання перегорнути імперську сторінку в своїй історії – це радше неприхована спроба цю історію відродити»¹¹³*, – ідеться у заяві.

Релігієзнавець Ю. Чорноморець підкреслює політичний характер ідеї РМ, називаючи її «теорією максимального історичного заморожування», яка де-факто передбачає нав'язування народам України, Білорусі та Молдови (нібито іманентним складникам «руського мира») традицій російського

¹¹² *Мирослав* Маринович: «Одвічна місія Києва — скромна місія миротворця» / Маринович Мирослав [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/miroslav_marinovich_odvichna_misiya_kieva_skromna_misiya_mirotvortsya.html

¹¹³ *Заява* Ініціативної групи «Першого грудня» про європейський вибір українського суспільства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/2013/02/19/1579>

православ'я, традицій російської державності й суспільного життя, а також сучасного «неонародництва» (під виглядом «історичного простору російської мови й культури»)¹¹⁴.

Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, виступаючи з критикою РМ, прямо називає метою цієї ідеї «створення нової імперії, чи то російської, чи то слов'янської» під керівництвом Москви на основі мовної (російська мова) та конфесійної (православ'я) єдності¹¹⁵. Він вважає, що ця ідея була придумана, щоб спочатку відбулося духовне об'єднання довкола Москви, потім – політичне, і зрештою – територіальне¹¹⁶.

Верховний Архієпископ Української греко-католицької церкви Блаженніший Святослав висловлює стурбованість підміною понять при використанні поняття РМ. На його думку, якщо «російський світ» означає певні культурні, церковні зв'язки між Росією і російською діаспорою, то це цілком нормально. Але *«коли цей «русский мир» перестає бути тільки «російським світом» і проектується як певний цивілізаційний простір, де українці мають бути обов'язковою, невід'ємною його складовою, то тут уже виникає багато запитань»*¹¹⁷. Причому, на його думку, ліпшою обороною проти інвазії РМ є побудова Українського світу.

У політичному середовищі критику РМ демонструють представники ВГО «Свобода», які не тільки неодноразово висловлювалися проти просування цієї ідеї на українських теренах, а й проводили різноманітні громадсько-політичні акції спротиву. Зокрема, ними проводилися неодноразові пікети біля Адміністрації Президента України та «Українського дому», під час яких лунали заклики проти приїзду патріарха РПЦ Кирила в

¹¹⁴ «Росії вигідно, коли в Україні війна. Релігійна, мовна – будь-яка» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/opinions-journal/_rosiji-vigidno-koli-v-ukrajini-vijna-religijna-movna-bud-yaka/437051

¹¹⁵ *В ідеї «русского мира» закладено насилля*, – Патріарх Філарет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc_kp/48178/

¹¹⁶ «Патріарх Кирил придумав «Русский мир», щоби відновити російську імперію», – Патріарх Філарет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/40694/

¹¹⁷ *Главу УГКЦ Святослава (Шевчука) непокоїть підміна понять, коли говорять про «русский мир»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/41987/

Україну, який є активним лобістом ідеї РМ. Інші українські партії націонал-демократичного спрямування здебільшого солідарні зі «свободівцями», хоча тональність їхньої риторики є більш м'якою. Особливо яскраво це виявилось під час ухвалення Верховною Радою України одіозного Закону України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 року.

Застерігають від захоплення «східним вектором» інтеграції й провідні українські аналітики. Так, А. С. Гальчинський наголошує: *«Якщо зближення західних країн здійснювалося на підставі реального поглиблення їхньої демократизації, то нові інтеграційні процеси на теренах СНД несуть на собі загрози руху у зворотному напрямі – реставрації принципів тоталітаризму, не демонтаж, а навпаки, зміцнення наявних механізмів корупції та «мінізації», зрощування влади та власності, консервації олігархічних структур»*¹¹⁸. Аналогічної думки дотримуються й експерти Інституту стратегічних оцінок: *«Входження України до інтеграційних утворень під російською егідою вигідне насамперед і найбільше Росії, воно перекидає європейські перспективи України»*¹¹⁹.

У регіональному розрізі найбільш негативним є ставлення до ідеї РМ на Заході України. Це пояснюється і чинником географічної близькості Європи, й історично стійкою ідентифікацією громадян західного регіону самих себе як українців та європейців. Високий рівень несприйняття ідей РМ також спостерігається у центральних регіонах. Показово, що анексія РФ Криму, дії сепаратистів на Сході і Півдні України відчутно посилили негативну реакцію переважної частини громадян України стосовно політпроекту РМ, під прикриттям якого провадиться антиукраїнська кампанія. Так, ідею відділення від України підтримали у березні 2014 року менше 10% громадян¹²⁰. Негативне ставлення до президента РФ В. Путіна,

¹¹⁸ Гальчинський А. С. Стратегія євроінтеграції та питання участі України у формуванні єдиного економічного простору (аналітичні оцінки) / А. С. Гальчинський. – К. : НІСД, 2003. – С. 14–15.

¹¹⁹ Україна і Митний союз: проблеми інтеграції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kuchma.org.ua/upload/ISO_files/Ukraine.docx

¹²⁰ Опитування: Сепаратистські ідеї не підтримує переважна більшість українців, 11 квітня 2014 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/107373>

який уособлює для українців російську державу та ідеологію РМ, за рік зросло із 40 % до 76 %. При цьому більше двох третин українців виступають за єдність держави та вступ до Європейського Союзу, що прямо суперечить ідеології РМ.

5.2. Підтримка ідей «русского мира»

Безумовну підтримку ідеї РМ демонструють лише представники проросійськи налаштованих організацій, а також духовенства, орієнтованого на Російську православну церкву.

Так, митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел неодноразово заявляв про свої сподівання щодо *«відновлення історичної справедливості, нову інтеграцію, що базується на тисячолітній богозаповітній єдності Святої Русі»*¹²¹. У цьому контексті він виступає категорично проти відокремлення УПЦ від РПЦ, а так само – проти *«відокремлення двох єдинокровних та єдиновірних народів»*, які нібито пов'язані *«єдиною церковною та цивілізаційною місією»*¹²². Щоправда, у чому конкретно полягає така місія не уточнюється.

Схожої позиції дотримується й митрополит Донецький і Маріупольський Іларіон, який очолює роботу спеціальної Комісії з підготовки змін і доповнень до Статуту про управління УПЦ МП редакції 2007 року (за даними ЗМІ, які підтверджуються інформацією юридичного відділу УПЦ МП¹²³, для ліквідації в ньому *«автокефальних положень»*¹²⁴). Він одним із перших підтримав анафему «розкольників» з УПЦ КП, після

¹²¹ Митрополит Одеський Агафангел угледів у Путіні «незрівнянну харизму» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/46577/

¹²² Митрополит Одесский и Измаильский Агафангел (Саввин): «Мы готовы пройти этот путь до конца» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusdom.org/node/100>

¹²³ Русифікація Статуту УПЦ МП може спровокувати розкол [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/55272>

¹²⁴ Політправославні вимагають скасувати самостійний статус УПЦ (МП) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/peotests/48759/

чого неодноразово виступав за єдність із «материнською» Російською православною церквою, закликаючи мирян не відвідувати «бісівські храми»¹²⁵.

Ще далі пішов у пропаганді єдності РМ архієпископ Тульчинський і Брацлавський Іонафан, лейтмотивом закликів якого є вже навіть не духовна, а політична єдність. Ідеал «святої Русі», «східно-слов'янську православну ідентичність» він чітко протиставляє вступу до ЄС, європейській ідентичності як такій («егоцентричній ліберальній ідеї протестантської Європи»)¹²⁶.

Загалом більшість вищих духовних осіб УПЦ МП поділяють позицію патріарха РПЦ Кирила, який зазначає, що *«пробудження цивілізаційної свідомості в межах історичної Русі є сьогодні одним із найважливіших завдань»* для Білорусі, Росії та України, які мають стати *«центрами загальної, могутньої цивілізації, від імені якої вони здатні на повний голос говорити з іншими цивілізаційними полюсами світу»*, а також наголошує на *«єдиній системі цінностей», «спільній історичній пам'яті», «спільних поглядах на суспільний розвиток», «загальних підходах до будівництва суспільства»* в Росії та Україні¹²⁷.

Відомий своєю підтримкою ідеї РМ також олігарх В. Нусенкіс, який тривалий час виступав фінансовим спонсором багатьох проектів (зокрема медійних) УПЦ МП. За даними ЗМІ, він припинив їх фінансування після конфлікту з вищим керівництвом УПЦ МП на Помісному соборі у липні 2011 року¹²⁸.

Доволі активно лобіює інтеграційні проекти під егідою РФ також В. Медведчук. Зокрема, контрольований ним громадський рух «Український

¹²⁵ УПЦ МП може очолити виходець зі Львова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.lviv.ua/news/2012/02/07/110634.html>

¹²⁶ *Мир* Русский или Украинский? – два размышления на тему [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.theology.kiev.ua/article.php?cid=27&aid=332>

¹²⁷ Глава МЗС України заявив, що Україні не підходить шаблон «Русского мира», пропагований Патріархом Кирилом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/40225/

¹²⁸ *Церковный* уход. Виктор Нусенкис может отказаться от финансовой поддержки УПЦ МП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ua/doc/1678357>

вибір» під виглядом соціальної реклами провадить масштабну інформаційно-пропагандистську кампанію, наголошуючи на економічних вигодах, які нібито має отримати Україна від вступу до Митного союзу із Росією, Білоруссю та Казахстаном.

З наведеного очевидно, що проросійськи орієнтовані представники духовенства та громадські діячі фактично є (свідомо чи інерційно) ретрансляторами відповідних неоімперських ідей, які становлять сутнісне наповнення проекту РМ.

Що стосується ареалу поширення симпатиків різноманітних інтеграційних ініціатив під егідою Росії, то це переважно Південь і Схід України, де традиційно переважає населення зі ще «живучою» радянською (і частково – російською) ідентичністю. За даними Центру Разумкова, 74,6 % представників умовної «слов'янської спільноти» Криму (громадяни України, що є етнічними українцями або росіянами) за своїми соціокультурними орієнтаціями тяжіють до російської культурної та мовної ідентичності, 65,7 % вважають, що українці і росіяни – єдиний народ, а 44,2 % не вважають себе представниками української політичної нації¹²⁹. Аналогічна картина підтверджується й іншими соціологічними дослідженнями¹³⁰. Тому цілком зрозуміло, що південно-східний регіон за матрицею своїх світоглядних і ціннісних уподобань є украй сприятливим плацдармом для поширення ідей РМ.

З розгортанням навесні 2014 року активної фази агресії РФ проти України спостерігається радикалізація прихильників ідеології РМ. Остання широко використовується російськими агентами для мобілізації сепаратистських настроїв у відповідних регіонах Української Держави. Міфологеми РМ (зокрема, «захист співвітчизників/російськомовних громадян», «збереження спільної історичної пам'яті», «відсіч націоналізму» тощо) знаходять підтримку серед провідників сепаратизму, культивуються

¹²⁹ *Національна безпека і оборона*. – 2009. – № 5. – С. 4-5.

¹³⁰ *Політичні уподобання мешканців Одеської області* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20130321_OdObl/Odesa.pdf

різними екстремістськими угрупованнями, метою діяльності яких є розкол України. Спочатку в Криму, а згодом у східних та південних областях України гасла, що збігаються з ідеологемами РМ, стали «візиткою» сепаратистського руху.

Особливу небезпеку активна проросійська пропаганда в координатах РМ становить для частини дезорієнтованих мешканців південно-східного регіону, які починають пов'язувати із закликами та діями сепаратистів сподівання на стабілізацію становища через відділення від України та проголошення незалежних квазідержавних утворень або через приєднання до РФ за прикладом Криму.

* * *

Окремо доречно відзначити позицію офіційної української влади часів президентської каденції В. Януковича щодо ідеології РМ¹³¹. Ця позиція значною мірою сприяла інфільтрації в український суспільний простір ідей чергового політпроекту Кремля.

Як приклад, можна навести ситуацію довкола Свято-Успенської Почаївської лаври (Тернопільська обл.), яку відповідно до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України» № 1161 (щодо повернення культових споруд релігійним громадам) пропонувалося виключити з Переліку пам'яток культурної спадщини, що не підлягають приватизації, та передати у власність релігійній громаді УПЦ МП¹³². Експерти неодноразово відзначали, що такі дії можуть спровокувати масштабне громадське протистояння на релігійному ґрунті, оскільки місцеве населення вкрай негативно ставиться до промосковської церкви.

Інший момент – зустріч экс-глави Адміністрації Президента України С. Львовичкіна з патріархом Московським Кирилом у його резиденції в Даниловому монастирі 4 березня 2013 року, предметом якої були питання

¹³¹ Аналізується позиція влади станом на лютий 2014 року.

¹³² *Проект* Закону про внесення змін до деяких законів України (щодо повернення культових споруд релігійним громадам) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45253

підготовки до спільного відзначення 1025-річчя Хрещення Русі. Сам факт такої зустрічі та відповідної постановки питання («спільне відзначення») свідчить про лояльність попередньої української влади до політики РПЦ, яка активно пропагує ідею РМ. Це підтверджується і запрошенням патріарха Кирила на інавгурацію Президента України В. Ф. Януковича 25 лютого 2010 року, яке було вкрай негативно сприйняте представниками церков Київської традиції. Тоді предстоятель РПЦ виявився єдиним очільником церкви іноземної держави, запрошеним на цей захід, що стало більш ніж промовистим сигналом для всіх українських церков.

Проросійські позиції активно обстоював экс-міністр освіти на науки України Д. Табачник. У своїх заявах він час від часу говорив про *«канонічне православ'я як основу православно-слов'янської цивілізації та фундаменту українсько-російської єдності»*¹³³.

Інший чиновник з бувшої владної команди К. Грищенко, ще перебуваючи на посаді глави Міністерства закордонних справ України, доволі критично висловлювався з приводу концепції РМ. У своїй статті *«Україна як загальноєвропейський чинник»* він підкреслює, що Україні буде *«тісно»* в шаблоні РМ, зазначаючи, що нам *«потрібна власна, можливо, навіть принципово нова ідеологія»*. При цьому він застеріг від використання України як інструменту в реалізації тих чи інших геополітичних планів, указуючи, що *«справжнє українсько-російське партнерство може базуватися тільки на усвідомленні, що Україна і Росія важливі один для одного самі по собі»* і що *«незалежність України не є грою»*¹³⁴. Але це не завадило К. Грищенку взяти участь у засіданні церковного громадського комітету з організації святкування 1025-річчя хрещення Русі, яке відбувалося

¹³³ Дмитрій Табачник: Государственно-церковные отношения в современной Украине: религиозная унификация как попытка тоталитарного ренессанса [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravoslavie.org.ua/index.php?r_type=article&action=fullinfo&id=29485

¹³⁴ Грищенко Костянтин. Україна як загальноєвропейський чинник / Костянтин Грищенко // Дзеркало тижня. – 2011. – № 1.

27 березня 2013 року під головуванням одного з найпошлюбніших апологетів ідеї РМ – патріарха Кирила¹³⁵.

У недалекому минулому неоднозначну активність виявляв і депутатський корпус. Так, один із його представників – В. Колесніченко, – будучи керівником Всеукраїнської координаційної ради організацій російських співвітчизників (ВКСОРС), яка згідно зі статутними документами об'єднує «російських співвітчизників» – громадян РФ та інших держав, «які вважають Росію своєю духовною і культурною Батьківщиною», – очолив міжфракційне об'єднання «На підтримку канонічної Церкви», котре фактично відстоює інтереси РПЦ в Україні¹³⁶, а народний депутат України Г. Герман отримала благословення Предстоятеля УПЦ МП на створення у Верховній Раді групи «За духовність і свободу совісті». Водночас представники опозиційних фракцій створили міжфракційне депутатське об'єднання «За Єдину Помісну Православну Церкву», яке відстоює фундацію автокефальної православної церкви в Україні¹³⁷.

Каталізатором контраверсійних суспільних процесів стало прийняття Закону України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р. № 5029-VI¹³⁸. Фактично у такий спосіб (установлюючи преференції для російської мови) парламентська більшість спровокувала штучну ескалацію суспільної напруженості довкола мовних питань і національної ідентичності. При цьому, на думку аналітиків, у прийнятті законодавчого акту у такій редакції, не було жодної об'єктивної потреби.

Навіть на місцевому рівні приймалися рішення, які демонструють надмірну поступливість органів влади вимогам апологетів РМ. Так, у 2010

¹³⁵ Грищенко у Москві обговорить з Патріархом Кирилом святкування хрещення Русі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/ukr/news/grishchenko_u_moskvi_obgovorit_z_patriarhom_kirilom_svyatkuvannya_hresh_chennya_rusi_1811097

¹³⁶ *Інтереси канонічної Православної Церкви у ВР України будуть відстоювати два паралельних об'єднання від Партії регіонів* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/50860/

¹³⁷ *Опозиційні депутати створили об'єднання «За єдину Помісну Православну Церкву»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/50872/

¹³⁸ *Про засади державної мовної політики* : закон України від 3.07.2012 р. № 5029-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>

році Київська міська рада після відповідного звернення УПЦ МП прийняла рішення про перейменування частини вулиці Івана Мазепи (від площі Слави до площі Великої Вітчизняної війни) на вулицю Лаврську.

Наведене вказує на недооцінку представниками попередньої влади тієї загрози, яку несе в собі поширення ідеології РМ для національної безпеки України. Режим В.Януковича всіляко підтримував ідеї РМ і намагався насаджувати їх в українському суспільстві та державі. Заходи, що здійснювалися (свідомо чи несвідомо) представниками Партії регіонів, майже не виходили за межі головних установок проекту РМ, тим самим сприяючи його життєздатності на українських теренах та згубно впливаючи на стратегічну перспективу України.

Доречно відзначити, що для «гібридної війни», яку нині РФ веде проти України (поєднання застосування конвенційної зброї, партизанської війни, тероризму та злочинної поведінки з метою досягнення певних політичних цілей), проект РМ забезпечує адекватне пропагандистське та ідеологічне підґрунтя. Зокрема, концепція «мережовості» РМ (ідентифікації спільноти з певними нечіткими ментально-культурними ознаками) дає змогу швидко конструювати і змінювати потрібні російській владі штучні територіальні спільноти на зразок «Донбаської республіки» чи «Новоросії», стосовно яких не ставиться пряме завдання входження до складу РФ, однак населення яких нібито потребує захисту Росії. При цьому спектр конкретної реалізації відповідного «захисту» може бути максимально широким на розсуд керівництва РФ.

Використання ідеології РМ російською владою є подібним до використання її сепаратистами: основна мета полягає у виправданні злочинних антиукраїнських дій. В ході агресії державні установи РФ послуговуються риторикою РМ. Наприклад, у заяві МЗС РФ щодо подій у Донецьку 13 березня 2014 року зазначається: *«Россия осознает свою ответственность за жизни соотечественников и сограждан в Украине и*

*оставляет за собой право на их защиту»*¹³⁹. Цілковито суголосно з ідеологією РМ в офіційній заяві вживаються нечіткі терміни «співвітчизники» і «співгромадяни», які залишають для влади РФ відкритими фактично будь-які варіанти подальших дій, включаючи і військове вторгнення.

Також очевидно, що влада РФ, широко використовуючи в ході агресії проти України ідеологеми РМ, не турбується про дотримання навіть видимості їхньої правдоподібності, що свідчить про першочергову спрямованість таких повідомлень на населення самої Росії, яке у своїй більшості поки що беззастережно підтримує дії російського правлячого режиму, а також на прихильників сепаратизму в Україні. Різко негативний для Росії вплив агресивної пропаганди на більшість населення України та значну частину міжнародної спільноти, очевидно, поки що не береться керівництвом РФ до уваги, що вказує на те, що російські власті розраховують на подальшу переможну для себе ескалацію конфлікту в Україні.

Не може не турбувати також і той факт, що на державному рівні нині поки чітко не сформульована ідеологічна альтернатива, яка була б противагою, стримуючим чинником щодо експансії неоімперських світоглядних конструктів в українському суспільстві. Тому на порядку денному – вироблення комплексної концептуальної політики, яка сприяла б зміцненню загальноукраїнської ідентичності на противагу домінуючим нині регіональним ідентичностям.

¹³⁹ Заявление МИД России в связи с трагическими событиями в Донецке // Министерство иностранных дел Российской Федерации [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/6F745B0774C71C9644257C9B00362EB6

ВИСНОВКИ

Тест доповіді дає змогу дійти таких висновків.

Загального порядку

1. Концепт РМ – полісемантичний. Різними авторами він осмислюється по-різному. Для одних РМ – це поетична метафора, світ російської діаспори, для інших – етнічна мережева структура, цивілізаційний простір або інструмент «м'якої сили». У будь-якому випадку сутнісними характеристиками концепту РМ є російська мова, російська культура, спільна історична пам'ять. Також можна ще говорити про православну віру та лояльність до офіційної влади РФ.

2. Конституювання проекту РМ обумовлене його привабливістю для широкого кола цільової аудиторії та здатністю бути засобом реагування на фундаментальні виклики сучасності. Серед них – дезінтеграційні процеси на пострадянському просторі, криза російської ідентичності, небезпека делегітимізації державної влади, поширення ліберально-демократичних процесів тощо.

3. Проект РМ як симбіоз певних інституційних структур та комплексу культурологічних і політико-ідеологічних установок під виглядом політики «м'якої сили» активно апробується керівництвом РФ у контексті реалізації геополітичних інтенцій Російської держави, пошуку відповіді на питання щодо перспектив її майбутнього розвитку, а також внутрішньої консолідації суспільства.

4. Проект РМ виконує роль культурного та ціннісного фундаменту в інтеграційних процесах політико-економічного спрямування, контрольованих РФ.

5. Пріоритетним простором прикладного застосування проекту РМ є простір СНД, а в його межах об'єктом політики «м'якої сили» переважно є Україна, враховуючи її історичне значення для формування російської

державності та національної ідентичності, а також великий ресурсний потенціал.

Для України

1. Вплив ідеології РМ на Україну є багатоканальним і здійснюється як безпосередньо структурами, створеними державними органами РФ, так і суб'єктами ринку культурної продукції, «організаціями співвітчизників», агентами російського впливу в органах української державної влади.

2. Проект РМ не обмежується суто гуманітарною спрямованістю. Він обов'язково передбачає синхронізацію з інтегративними процесами у політичній та економічній сферах. Іншими словами, є засобом утримання України у силовому полі Росії.

3. Ідеологія РМ поглиблює поляризацію українського суспільства, спекулюючи на мовних, культурних і світоглядних уподобаннях місцевого населення, відмінних історичних долях різних географічних регіонів нинішньої Української Держави.

4. Ідеологія РМ перешкоджає формуванню загальноукраїнської ідентичності у спосіб пропагування цінностей штучно витвореної російськими політтехнологіями східно-православної цивілізації, постійного навіювання в українському суспільстві ідей про «непорушну братську єдність двох народів» тощо.

5. Ідеологія РМ покликана гальмувати процеси європейської інтеграції України. Натомість вона пропонує «альтернативні варіанти» – участь в інтеграційних проектах на пострадянському просторі під егідою РФ.

6. В сучасних умовах політтехнологія РМ є потужним джерелом живлення сепаратистських настроїв, ідейною платформою діяльності екстремістських угруповань на Сході та Півдні України.

7. Пропаганда ідей РМ в Україні покликана корегувати масову свідомість у напрямку, вигідному РФ, а також слугувати підготовчим

плацдармом для військового вторгнення (у разі такої потреби). Приклад тому – дії Росії в Криму.

8. В українському суспільстві оцінки проекту РМ здебільшого мають поверховий характер. З-поміж керівництва держави відсутнє належне розуміння його загроз для національної безпеки України. Понад те, очільники України тривалий час діяли та в ряді випадків продовжують діяти в розрізі парадигмальних установок РМ.

9. Активізація сепаратизму та пропаганди ідей РМ на початку 2014 року обумовила зростання антиросійських настроїв у переважній частині українського суспільства, загострення відчуття нестабільності та небезпеки в усіх регіонах України, посилення ступеня готовності серед українців захищати цілісність держави та національні інтереси.

10. Загрозу національним інтересам України становить відсутність власної ідеологічної альтернативи, яка б була противагою, стримуючим чинником щодо експансії ідеї РМ на українських теренах, окреслювала б стратегічні пріоритети майбутнього поступу Української нації.

ПРОПОЗИЦІЇ

З огляду на викладені в аналітичній доповіді ідеї та зроблені висновки, вважаємо **доцільним**.

1. Проводити постійну роз'яснювальну роботу серед громадськості та дипломатичного корпусу щодо розкриття сутності ідеології РМ шляхом проведення науково-методологічних заходів і використання потенціалу ЗМІ.

2. Неухильно дотримуватися євроінтеграційної стратегії. Докладати зусиль щодо виконання Україною міжнародних угод стосовно впровадження демократичних стандартів у контексті підписання Договору про асоціацію з ЄС. Ідеться, зокрема, про забезпечення незалежності судової влади, активізацію боротьби з корупцією, всебічне забезпечення прав та основоположних свобод людини тощо.

3. Забезпечити на належному рівні державну підтримку розвитку та популяризації інформаційного та культурного продукту. Зокрема, необхідно мінімізувати маніпулятивний вплив російських ЗМІ на українське суспільство, водночас – потрібно посилити розвиток українського медійного та книжкового ринків (і книгорозповсюджувальних мереж) як найвагоміших носії сенсів, що мають безпосереднє відношення на формування світогляду, особливо у молодших поколіннях українців. Важливим кроком також є сприяння держави у відкритті та забезпеченні функціонування національних культурних центрів у столицях провідних держав світу.

4. У контексті протидії впливам ідей РМ цілком слушним є розроблення власного національного проекту, який зміг би запропонувати шляхи консолідації українства та визначити стратегію майбутнього поступу Української нації. Ідейною платформою для такого проекту можуть стати напрацювання, пов'язані, скажімо, з уявленнями про «Київську ідею», «Український світ», «Велику Україну» (див. додаток).

ДОДАТОК

Уявлення про «Київську ідею», «Український світ», «Велику Україну»

В Україні на роль альтернативи РМ можуть претендувати такі концепції, як «Київська ідея», «Український світ», «Велика Україна».

«Київська ідея» була сформульована у церковному православному середовищі як ідея насамперед релігійна. У Слові про Київ «Пам'ять про Новий Єрусалим: київська традиція», виголошеному у вересні 2009 року на відкритті ІХ Міжнародних Успенських Читань «Пам'ять і надія: горизонти осмислення та шляхи усвідомлення», митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан) змальовував Київ як сакральне місто, прообразом якого навіть у містобудівних деталях є центр світового християнства Єрусалим. Київ – це «місто-храм, місто, що виникає з зосередження храмів»¹⁴⁰. Якщо ж Київ – новий Єрусалим, то відповідно запрошується інша аналогія – Україна як нова «Свята Земля» для Східної Європи.

На думку митрополита Володимира, підкріплену аналізом написів у соборі Св. Софії, ще в часи раннього Середньовіччя існувала ідея богообраності Києва. Він також стверджує, що «Київська ідея» ніколи не зникла в суспільній свідомості жителів Русі і була актуалізована в часи інституціалізації й виходу на політичну арену українського козацтва. Митрополит Володимир наводить уривок з окружного послання Київського митрополита Іова Борецького 1621 року, де Київ названо «другим руським Єрусалимом», а також вираз митрополита Сильвестра Косова «Київ – це наше небо».

Також у Слові цитуються ухвали Київського православного собору 1621 року про вшанування пам'яті апостола Андрія Первозваного і робиться

¹⁴⁰ Митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан). Пам'ять про Новий Єрусалим: київська традиція. Слово про Київ на відкритті ІХ Міжнародних Успенських Читань «Пам'ять і надія: горизонти осмислення та шляхи усвідомлення» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/article/pamyat-pro-novii-%D1%94rusalim-ki%D1%97vska-tradits%D1%96ya>

висновок: *«Стверджуючи, що апостол проповідував на «Київських горах», отці собору тим самим затверджували апостольство Києва, його статус «богохранимого» і Богообраного міста»*¹⁴¹.

Підсумовуючи свій виклад, митрополит Володимир сказав: *«Минають століття, змінюються стиль та мова, але «київська ідея» незмінно сполучає град-Київ із трансцендентним досвідом, проголошуючи його «нашим небом», «Небесним Єрусалимом» або містом, взятим на небо»*¹⁴².

*«Священний міф про Київ як про нового Божого обранця, нову симфонічну особистість, котрій Господь доручив справу будівництва Свого Царства»*¹⁴³ аналізується й у доповіді єпископа Олександра (Драбинко), виголошеній на тих самих ІХ Міжнародних Успенських читаннях. Він також приводить думку про давність історії «Київської ідеї» (від часу її розробки і формулювання у ХІ–ХІІ ст. до усвідомлення її як *«антитези революційним, історіософським і соціальним доктринам»* у ХХ ст.)

Щоправда, в інтерпретації єпископа Олександра *«образ Києва як нового Єрусалима був покликаний показати, що загальнонаціональним ідеалом Русі є не римський ідеал державного будівництва, а ідеал святості»*. Таке протиставлення виглядає анахронізмом, воно навряд чи могло виникнути в церковній і суспільній думці ХІ ст., яка в основі своїй була релігійною і ще не знала ані автономної ідеї держави, ані самостійного ідеалу державного будівництва. Населення християнського світу, в тому числі і його правителі, усвідомлювало своє існування в есхатологічній перспективі, тому ідеал святості був вищим суспільним ідеалом, а його досягнення – метою гідної державної політики. Наприклад, саме в досягненні ідеалу святості для себе і свого народу бачив своє монарше призначення французький король Людовик ІХ майже через 200 років після виникнення «Київської ідеї».

¹⁴¹ Там само.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ *Єпископ* Переяслав-Хмельницький Олександр (Драбинко). Київ – Новый Иерусалим. Доклад на ІХ Международных Успенских Чтениях «Память и надежда: горизонты осмысления и пути осознания», Киево-Печерская Лавра, 27.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/uk/node/5683>

На думку єпископа Олександра, «Київська ідея» *«повинна стати основою нової національної свідомості»*, а ми *«повинні виявити вірність традиції і заново висловити «Київську ідею» на різних мовах: понятійній мові філософії історії, мові національної культури і мові богослов'я»*¹⁴⁴. При цьому, однак, він закликає пам'ятати, що *«покликання нації не в тому, щоб панувати, а в тому, щоб служити подібно Христу»* і вважає, що *«єрусалимський» вибір допоміг Україні уникнути <...> такої потужної спокуси, як етатизм, спокуси обміняти даровану Христом свободу в Церкві на рабство державі, спокуси «розчинити» Церкву в обожествленому тілі державності»*.

Актуалізація цього протиставлення в наш час виглядає двоїсто. З одного боку, її можна зрозуміти як намагання висунути альтернативу московській ідеї «Третього Риму» і опосередковано – сучасній ідеї «Святої Русі», яка, попри своє церковне походження, імпліцитно містить у собі політичні й етатистські інтенції. Однак із другого боку – воно виглядає ніби прихованим запевненням у тому, що насправді «Київська ідея» не суперечить ідеї «Святої Русі», що вони мають різну природу і служать різним цілям, а тому можуть співіснувати в українській православній свідомості. Але, попри обережність у формулюванні «Київської ідеї» владикою Олександром, у проросійських церковних колах України вона була сприйнята саме як альтернатива ідеї «Святої Русі» – церковного корелята ідеї РМ, і піддана гострій критиці.

У певному сенсі «Київська ідея» виглядає більш привабливою і перспективною, ніж ідея РМ, оскільки, на відміну від неї, має глибокий духовний зміст і за нею стоїть більш давня традиція. До того ж, «Київська ідея» не має явних політичних конотацій, позбавлена етноцентризму і тому містить більший консолідуючий потенціал.

Глава УГКЦ верховний архієпископ Святослав Шевчук протиставив ідеї «Русского мира» ідею **«Українського світу»**. За його словами, *«для нас,*

¹⁴⁴ Там само.

українців, бути собою – значить будувати «Український світ». Це не концепція протистояння проти когось... «Український світ» – це світ вільної людини, народу, який народився понад дві тисячі років тому під час хрещення Русі»¹⁴⁵.

На зустрічі з молоддю в Одесі у грудні 2011 року він виклав своє бачення «Українського світу» таким чином: «Я розумію український світ як єдність та солідарність українців в Україні та в усьому світі. Будувати український світ – означає dbати про свою культуру та любити український народ, а також піклуватися, щоб гідність українців поважали інші народи»¹⁴⁶.

Таке розуміння «Українського світу» притаманне і світським експертам з цього питання. У їхній інтерпретації ця ідея майже дзеркально відображає ідею РМ і так само наголошується на ролі діаспори¹⁴⁷.

Окремим варіантом розвитку ідеї «Українського світу» можна вважати думки, що містяться у **Хартії вільної людини Ініціативної групи 1 грудня**. Хартія фактично подає ідеальну модель напрямів мислення і діяльності, моральних настанов, соціальних і політичних пріоритетів для сучасних українців. Останні розуміються не в етнічному, а в політичному сенсі, як громадяни України, однак, згідно з Хартією, поліетнічна політична українська нація має формуватися на засадах україноцентризму: «Бути українцем означає усвідомлювати свою причетність до України і розвивати інтелектуальну, духовну та політичну україноцентричність: внутрішню – ту, яка постає з особистого зусилля кожного з нас, – єдність нашого народу, його земель, культури, історії і майбутнього»¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Грекокатолики готують альтернативу «Русському миру» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://religion.ng.ru/facts/2013-02-20/1_grekokatoliki.html?mprint

¹⁴⁶ «Будуйте Україну вдома, шукайте свого щастя тут, на рідній землі», – Блаженніший Святослав на зустрічі із молоддю в Одесі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.ugcc.org.ua/news_single.98.html?&tx_ttnews\[tt_news\]=6752&cHash=b77fcbb0fe7bd666e07c03d5cf631e85](http://www.ugcc.org.ua/news_single.98.html?&tx_ttnews[tt_news]=6752&cHash=b77fcbb0fe7bd666e07c03d5cf631e85)

¹⁴⁷ Абліцов В. Будувати Український Світ Матеріали науково-практичної конференції «Донбас: культурно-освітній обмін з українцями світу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=92048

¹⁴⁸ Хартія вільної людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/ukrajinska-khartija-vilnoji-liudyny>

Другою засадою формування української нації є соборність: *«Не існує ані галицького, ані донецького, ані одеського, ані київського народів. Існує єдиний український народ на всьому просторі своєї території. Наші місцеві відмінності не створюють відцентрової енергії. Не слід ані переоцінювати їхнього значення, ані штучно загострювати їх: наші регіональні особливості не перетворюють нас на різні народи, а лише збагачують національну спільність»*¹⁴⁹.

Українство мислиться не лише як регіональне, але й як глобальне явище: *«Світове українство є ще одним виміром нашого буття. Ми повинні мислити світовими категоріями сприйняття українства й застосовувати їх у політичному, економічному та культурному житті нашого регіону, Європи і планети»*¹⁵⁰.

Хартія вважає пріоритетним культивування серед українців таких особистісних рис, як внутрішня свобода, духовність, відповідальність, творчість у мисленні і діяльності, громадянська активність, лідерство, толерантність, справедливість тощо. Водночас розкривається їх глибоке соціальне значення.

Внутрішніми політичними пріоритетами є упровадження в країні реальної демократії, створення умов для її успішного розвитку завдяки проведенню реформ в усіх сферах її життєдіяльності. Зовнішніми – регіональне економічне, політичне та культурне лідерство та євроінтеграція: *«Природнім і безальтернативним шляхом для України є об'єднання з простором європейських народів. Європейська інтеграція означає для нас не зовнішній, а внутрішній політичний курс. Ми здатні бути прикладом та опорою для всіх демократичних сил колишнього Радянського Союзу і наших сусідів та партнерів від Балтії до Чорного моря. Химерним ідеям нібито слов'янського братерства, фальшивої єдності, баченої вже не раз і не одне*

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само.

століття, та іншим виявам неоімперської ідеології ми протиставляємо принципи взаємної рівності, поваги і партнерської підтримки»¹⁵¹.

Стратегічним ресурсом для реалізації ідей і пріоритетів, сформульованих у Хартії, визнається *«внутрішня консолідація нашого народу, яку розуміємо як єдність людей довкола цінностей незалежності та демократії, проголошених 24 серпня і 1 грудня 1991 року, і водночас як єдність політичних рішень та дій, котрі б гарантували європейський і демократичний розвиток України на десятиліття вперед»¹⁵².*

Хоча ідея «Українського світу» вже за своєю назвою асоціюється з ідеєю РМ і певною мірою може розглядатися як реакція на неї, між ними є суттєва різниця. На відміну від другої перша не містить глобальних політичних претензій. Друга суттєва відмінність стосується перспектив реалізації обох ідей. Ідея «Українського світу» є поки що надбанням досить обмеженого кола світських і церковних інтелектуалів. Вона не має ані інституційної, ані політичної, ані фінансової підтримки з боку держави, оскільки значна, якщо не більша частина української політичної еліти, від якої залежало ухвалення державних рішень, донедавна уявляла себе, скоріше, частиною РМ або взагалі була далека від будь-яких подібних ідей.

Ідея «Великої України» полягає в об'єднанні всіх етнічних українських земель у межах однієї держави і запровадженні в ній політичного устрою на принципах націократії. Вона знайшла відображення в національному гімні: «Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону, В ріднім краю панувати не дамо нікому». Історичне обґрунтування одержала в «Історії України-Руси» М. Грушевського, геополітичне – у працях основоположника української політичної географії С. Рудницького «Україна з політично-географічного становища» (1916), «Україна і великодержави» (1920), «Українська справа зі становища політичної географії» (1923). Була

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Там само.

популярна у середовищі українських націоналістичних партій та організацій напередодні і після Першої світової війни.

Подібні ідеї виникали у народів, які досить пізно створили власну державність (друга половина XIX ст.–початок XX ст.), і держави яких не відповідали їх етнічним межам. Такими є ідеї «Великої Румунії», «Великої Албанії» тощо. В епоху глобалізації, коли формуються принципово нові системи соціальних, політичних, національних зв'язків, їх можна вважати дещо застарілими, хоча вони ще не втратили своєї актуальності і мають вплив на політику деяких країн.